

זגלמביה ותל-אביב

אברהם גרין

פתח דבר

אבא שלי הוא, בעיני, דוגמא טובה ל"שואה ותקומה", צמד מילים שהפכו במדינת-ישראל במרוצת הזמן, לצירוף של קבע. מסכת חייו מרתקת, אך פרק אחד ממנה מעניין באופן מיוחד וחשיבותו חורגת מסיפורו הפרטי של אברהם גרין. כוונתי לפרק העוסק בהנצחה.

בתקופה בה יוצאי שואה התביישו לדבר עליה, היתה דעתו של גוסטב לחמן שונה. גוסטב, איש חינוך מובהק אשר אליו התייחס אבי כל השנים כאל מורו ורבו, היה בדעה כי יש לדבר על השואה ולהנחיל אותה. אבא שמע, השתכנע, הגה והחל במלאכת הביצוע. התחיל ולא הפסיק.

הוא לא עסק במאקרו – ששת המליונים, אלא במיקרו – המשפחה והעיר שלו. אך הוא הבין את העוצמה הנובעת מכמות. הוא התגורר בעיר קטנה ומשפחתו הקרובה התפזרה בין כמה ערים וכפרים באותו האזור. אלה בצוותא היוו את הבסיס הרעיוני להקמת ארגון הנצחה אזורי.

אבא שלי חשב, מאז ומתמיד, כי אין להתמקד בהשמדה שכן בכך עסקו ויעסקו רבים וטובים. דעתו היתה ועודנה כי יש להנציח בדרכים מגוונות את קהילות היהודיות הפלורליסטיות שהתקיימו באזור בו הוא נולד וגדל. אין ספור פעמים שמעתי ממנו את המשפט: "סבי מצד אמי השתייך לחסידות סוכאצ'ב, סבי מצד אבי לחסידות רדומסק ודודי לחסידות גור". להגשמת מטרה זו הוקם ארגון המאחד את קהילות האזור. שמו ארגון יוצאי זגלמביה כשם האזור בו חיו משפחת גרין משצ'מישיץ, משפחת היידה מצ'לדז וכמאה אלף יהודים נוספים. זו המטרה המרכזית המנחה גם היום את פעילות הארגון, וזהו סיפורו של מי שכונה על-ידי גברת יונה קובו "מיסטר זגלמביה" – האבא הנפלא שלי.

הספר הינו פרוייקט משותף של אבי ושלי. כתבנו אותו ביחד. התוצאה מוצאת חן בעינינו ואנו תקווה כי זו תהא גם התרשמותם של מי שיעיינו בו.

ענת גרין

תל-אביב, ספטמבר 2015

תוכן עניינים

7	ילדותי
27	הפלישה לפולין
35	חורבן המשפחה
39	המחנות והשחרור
47	בית היתומים והקיבוץ
53	פרנוואלד והעפלה
65	מלחמת העצמאות ושירות בצה"ל
77	עבודה
83	משפחתי
107	ארגון יוצאי זגלמביה – מפעל חיים

ילדותי

אני אברהם בן ברל (דב) וחנה גרין זכרם לברכה. נולדתי ב-15 באוקטובר, למיטב ידיעתי בשנת 1926. בתעודת הזהות שלי מצויינת 1928 כשנת הולדתי, שכן כך נרשם במחנה העקורים פרנוואלד כדי להקדים את עלייתי הלגאלית לארץ-ישראל וכך נשאר מאז.

נולדתי וגדלתי בצ'לדז (Czeladź), עיר באזור גיאוגרפי-היסטורי ושמו זגלמביה (Zagłębie), העשיר במכרות פחם, שנמצא אז בדרום-מערב פולין. מאז שנת 1999 שייכת זגלמביה למחוז בנדין (powiat Będziński) שבפרובינצית שלזיה (województwo Śląskie), לפני כן היא השתייכה לפרובינצית קטוביץ (Katowice) ובתקופת מגורי בה נכללה בפרובינצית קילצה (Kielce). לפני מלחמת העולם הראשונה עבר הגבול בין רוסיה לבין גרמניה לאורך נהר הבריניצה (Brynica) שבפאתי צ'לדז והעיר נמצאה בטריטוריה רוסית.

אוכלוסיית צ'לדז מנתה כשמונה עשר אלף איש, מהם כשניים עשר אחוז יהודים. רב היהודים התגוררו במרכז העיר בשכונות לפולנים ופרנסתם היתה מבוססת על מסחר ומלאכה. מרבית חנויות המכולת, המאפיות, חנויות הבדים והגלנטריה רוכזו בידי יהודים וכך גם מקצועות כמו חייטות, סנדלרות, מסגרות ונפחות. יהודים גם שמשו ספקים עיקריים של מוצרי מזון לפועלי מכרות הפחם שבאזור וכרוכלים בכפרי שלזיה (Śląsk) הסמוכים. יהדות צ'לדז היתה ברובה דתית-חסידית. החיים הציבוריים של הקהילה התרכזו סביב בית הכנסת ששימש גם כבית מדרש וכן סביב מספר שטיבלעך שהשתייכו בדרך כלל לאחת החסידויות, אשר תפיסת עולמן ועמדותיהן היו, על-פי-רוב, קיצוניות מאשר אלה של בית הכנסת. בכל אלה הרביצו תורה, דרשו

בענייני דיומא, קיימו אסיפות, ניהלו ויכוחים פוליטיים ולעתים גם אישיים. הייתי בן זקונים של משפחה יהודית חסידית. אמי – חנה, חנה'לה בפי היהודים, אנדז'ה בפולנית, נולדה באוקטובר 1897 בעיר המחוז בנדזין (Bedzin) ליעקב והנה הייתה. בנעוריה עברה משפחתה להתגורר בצ'לדז, שם פתח אביה מפעל לבורסקאות יחד עם שותפים פולניים. את סבתי מצד אמי – הנה הייתה לבית ולדמן, לא הכרתי. היא נפטרה לפני לידת אחותי הניה שנקראה על שמה. בשנת 1988, כששים וחמש שנים אחרי פטירתה, זכיתי לאתר את קברה בבית הקברות היהודי בצ'לדז. לעומת זאת, את אביה של אמי הכרתי היטב והייתי מאוד קשור אליו.

אחיה הבכור של אמי – בייריש (דב) הייתה, התגורר בכיכר המרכזית של העיר – ה-Rynek, עם אשתו אסתר-ביילה לבית פומרנץ וחמשת ילדיהם – ראובן, מניה, חנה'לה, אלעזר (לוזר) וגוצ'ה. חיה, שהיתה בתם הבכורה, נפטרה בעת לידת ילדה הראשון ואותה לא הכרתי. למשפחתם הצטרפה, לפני שנולדתי, תינוקת בת יומה, גם שמה חיה (פדרמן) וכינוייה מאז ומתמיד "חייצ'לה". אמה של "חייצ'לה" היתה אחותה של דודתי, היא נפטרה בעת לידתה והדודים המשותפים שלה ושלי גידלו אותה בביתם כבת לכל דבר. ממשפחתו של דודי בייריש, היא היחידה ששרדה את השואה וחיה עד היום בניו-יורק.

אחותה הצעירה של אמי היתה פיילה. היא נישאה לפייול גולדפריינד – חסיד גור, קיצוני בדעותיו, הדובר העיקרי בכל שיחה ופולמוס. פיילה ובעלה התפרנסו מהמכולת שלהם שפעלה בחזית ביתם ברחוב בנדז'ינסקה (Bedzińska). בחצר הבית הם גידלו תרנגולות והביצים שהתרנגולות הטילו נמכרו במכולת, פרט לעשר ביצים ששימשו מידי בוקר להכנת חביתה ענקית עבור דוד פייוול. פיילה התקשתה להרות ורק כשנתיים לפני המלחמה היא ילדה בת. שתיהן נספו באושוויץ. פייוול שרד את המחנות, עלה לישראל והקים משפחה חדשה.

אבי – דב, ברל בפי היהודים, בערעק בפולנית, היה מבוגר מאמי בשנתיים שלוש. הוא נולד לפנחס וחיה-שרה גרין בשצ'מישיץ (Strzemieszyce) שנחשב לגדול בכפרי פולין. פנחס גרין היה חסיד רדומסק וניהל את בית החרושת ללבנים של הרבי מרדומסק בשצ'מישיץ, תפקיד שהקנה לו מעמד מכובד בקהילה. את משפחתם העניפה פרנסו סבי וסבתי מהמכולת שלהם.

אהבתי לשהות אצל הסבא והסבתא בביתם בכפר ובמיוחד אהבתי את החצר הגדולה והפרדס שהיו צמודים לבית. את חג השבועות חגגנו אצלם באופן קבוע וגם חלק מחופשות בית הספר עברו עלי שם. את רב הזמן בשצ'מישיץ ביליתי בחברת בני דודי. שמש של כמה מהם היה אברהם-יהודה, בדיוק כמוני, על שמו של הסבא רבא שלנו. היטב זוכר אני את כולנו משתוללים ואת סבתי, המפקדת, חותכת במשפט אחד את השמחה: "קינדער עסען". היא קראה לנו לאכול, ואנחנו התיישבנו ליד שולחן האוכל הגדול בצייתנות שהופגנה רק ליד הסבתא הזו. לא לחינם היתה סבתא חיה-שרה מפקדת מעולה. היא ילדה שישה עשר ילדים, שישה מהם נפטרו בשנותיהם הראשונות ואת יתר העשרה – הרשל, איטה, יוכבד, אסתר, ברל, גיטל, מוטל, מרים, קיילה והנדל היא גידלה לבדה לצד עבודתה במכולת, כשאף סייעה בגידול חלק מהנכדים הרבים שנולדו לה.

בין עשרת הילדים של סבא וסבתא גרין היה אבא שלי חמישי במניין. שתיים מאחיותיו – יוכבד ואסתר, נפטרו במהלך לידה, אחיו הבכור הרשל חי בארצות הברית ואת היתר היכרתי. הם התגוררו בשצ'מישיץ, בנדזין, אולקוש (Olkusz) וצ'לדז.

את דודי הרשל לא פגשתי אף פעם. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא גוייס בכפייה לצבא וכדי להשתחרר מהשירות הטיל בעצמו מום – קטע את אחת מאצבעותיו. הלשינו עליו והוא נאלץ לברוח מפולין בה נשאר אשתו ההרה אנה ובתו. בשנת 1920 הגיעו הדודה והבנות הנה ורות אל הדוד, שגר

אז בקליבלנד, אוהיו, ארצות-הברית. שם נולד, בשנת 1921, בנם לאונרד. הרשל נפטר בקליבלנד לאחר תום מלחמת העולם השנייה ומשפחתו עברה ללוס-אנג'לס. אשתו אנה הספיקה לשמש סנדקית של בני דורון בטקס ברית המילה שלו בשנת 1961. רות נפטרה בשנות השבעים לחייה, הנה נפטרה בשנת 2009 כשהיא בת תשעים ושבע וזכתה להכיר את ניניה. בן דודי לאונרד חי בלוס-אנג'לס עד היום.

דודתי איטה זינגר, השנייה בכרונולוגית אחיו של אבי, ניסתה בשואה וכך גם בעלה ראובן וארבעה מששת ילדיהם – הנדל, גיטלה, דוד ויחזקאל. שני הילדים ששרדו – רוחל'ה ושמעון, הגיעו אחרי המלחמה אל דוד הרשל באוהיו ועברו עם משפחתו ללוס-אנג'לס. חייו של שמעון זינגר היו רווי מרורים והוא נפטר צעיר. רוחל'ה, שנישאה וציפתה לילד, איבדה בשואה את בעלה ואת ולדה. עם תום המלחמה היא נישאה שוב, לפנחס ברגר. הם חיו חיים ארוכים וצנועים ולא הביאו לעולם ילדים מאחר וניסויים שנעשו בגופה על-ידי הנאצים, לא אפשרו לה ללדת. רוחל'ה היתה מלאת שמחת חיים ומעולם לא יצאה תלונה מפיה. היא נפטרה באפריל 2007 כשהיא בת מעל 95 שנים.

על משפחותיהם של יתר אחיו ואחיותיו של אבי אני יודע פחות. מכל מקום, פרט לדודי הרשל ומשפחתו שעזבו לארצות הברית לפני המלחמה, מכל המשפחה העניפה שרדנו רק רוחל'ה ושמעון זינגר, אנוכי וכן בלה שהיתה בתה של דודתי אסתר וייצנברג. אחרי המלחמה היא עברה לשבדיה ומשם לארצות הברית. פרט לכך, איני יודע דבר על קורותיה.

הורי הכירו בשידוך כפי שהיה מקובל באותה התקופה. אבא שלי היה גבר נאה. גבה קומה, רזה, חובש כובע או כיפה, בעל זקן קטן, ארשת פניו רצינית. אדם שקט ונח לבריות, אף פעם לא ראיתי אותו כועס או עצבני. לאחר נישואיו הוא עבר לגור בצ'לדז והשתלב במשפחת היידה. אבי נמנה

על חסידי רדומסק, אך הוא לא התפלל בשטיבל של חסידות רדומסק אלא בבית הכנסת, יחד עם סבא יענקל ודוד בייריש. אמא שלי היתה אדם מרשים ביותר. אצילית, בלבוסטה בבית, מנהלת העסק המשפחתי, אדמיניסטרטורית בחסד, מנהיגה ופעילה חברתית. היא היתה חכמה, טובת לב, סובלנית וסבלנית, אדם נהדר, אמא נפלאה. הייתי הבן היחיד שלה וצעיר ילדיה. למדתי ממנה המון, כמעט הכל. הייתי מאוד קשור אליה.

להורי נולדו ארבעה ילדים. בתם הבכורה נפטרה כשהיתה תינוקת ועליה לא דיברו, איני יודע אפילו מה היה שמה. השנייה היתה רבקה שנולדה בשנת 1921, השלישית – הניה, נולדה ביום העצמאות הפולני שחל בשלישי במאי 1924 ואני – יליד אוקטובר 1926.

רבקה, שכונתה ריבצ'ה, היתה בחורה חכמה, נחמדה מאוד, עדינה ושקטה. היא היתה לי כתובת קבועה כשהייתי צריך עזרה בלימודים. תמיד ידעה ותמיד עזרה. בחזותה דמתה לאמא ובטבעה היתה הבת של אבא. בשנת 1942 היא התחתנה עם אברהם איילנברג מבנדין. שנה אחרי נישואיה, באוגוסט 1943, בהיותה בהריון, היא נשלחה לאושוויץ וככל שידוע לי, לא שרדה.

הניה היתה שונה לגמרי. היא נראתה כמו אבא ונשמעה כמו אמא. היא היתה יפה, מוכשרת, נחמדה, אמיצה, מלאת רוח חיים ושובת לב ממש. עם כולם היא דיברה, אל כולם היא חייכה, לכל מקום היא נכנסה כמו רוח סערה, תמיד היתה במרכז העניינים. אי אפשר היה לעצור אותה. כולם אהבו אותה. היא היתה אחותי הקרובה אלי ואהבתי אותה אהבת נפש. הייתי בטוח כי היא תשרוד את המלחמה. היא נשארה בצ'לדז אחרי כולנו, לפחות עד אוקטובר 1943. יותר מכך איני יודע.

להבדיל מאחיותי שלקחו קצת מכל אחד מההורים, אני, שזכיתי לשם החיבה "אברומ'לה", הנני בנה של אמא שלי בחזותי ובאופיי. כך אמרו כולם מאז הייתי ילד. כך גם אני חושב.

באחת עשרה שנותי הראשונות התגוררנו בדירה שכורה ב"בית רונצ'אשק" (Rączaszek), ברחוב ביטומסקה 35 (Bytomska). הבניין נמנה על הבניינים היפים בצ'לדז' ונקרא על שם בעליו שהיה בעבר ראש העיר. הוא היה אחד הבניינים הבודדים בעיר שנבנו מלבנים אדומות והתנשא לגובה של שלוש קומות, להבדיל מרב הבתים בפריפריה אשר היו נמוכים. הכניסה הראשית לבניין, מרחוב ביטומסקה, היתה ממוקמת במרכז החזית. קומת הקרקע התחלקה בין המשטרה בצד המערבי של הבניין לבנינו בצידו המזרחי. בחזית הדירה שלנו נמצאה החנות של הורי ולידה המטבח שהיה החדר הגדול בבית ושימש גם כחדר אוכל. חדר השינה הגדול היה החדר של הילדים – אחיותי, אני והאומנת שלי. חדר השינה הקטן נמצא בירכתי הדירה והיה החדר של הורי. הכניסה האחורית לבניין נמצאה ברחוב קילינסקו (Kilińskiego) ובקיצור קילינסקה, שהוביל לנהר הבריניצה. כדי להגיע אליה היינו יורדים קומה אחת בחדר המדרגות.

באותן השנים התפרנסה המשפחה שלנו מהחנות של הורי. היתה זו מכולת בה נמכרו מצרכי מזון כגון חמאה, גושי גבינה צהובה, סוכר, מלח, תה, קקאו וקפה. המכולת שירתה בעיקר פולנים ושלונזאקים שהתגוררו בכפרי שלונסק מעבר לבריניצה, והמוצרים שנמכרו בה הותאמו לצרכיהם. לדוגמא, הם שתו קפה להבדיל מהיהודים ששתו ציקוריה (תחליף קפה המבוסס על בישול צמח העולש). העבודה בחנות התחלקה בין הורי. אמי קיימה משאים ומתנים והתחשבנויות עם ספקי המוצרים בבנדין וכן דאגה להגעת הסחורה לחנות. אבא נמצא בחנות וניהל אותה.

כשנתיים לפני פרוץ המלחמה נקלעו הורי למשבר כלכלי קשה. המכולת שלנו נסגרה ואף עזבנו את הדירה ברחוב ביטומסקה ועברנו לדירה פחות מרווחת ברחוב מילוביצקה 8 (Milowicka). הייתי צעיר ולא שיתפו אותי בפרטי הסיפור, אך מדיבורים ששמעתי בבית הבנתי כי נגנב סכום כסף גדול

אשר הוסתר בחדר השינה של הורי. אמי היתה משוכנעת כי הגנב הוא אחד השכנים הפולניים שלנו שאת זהותו היא ידעה אך לא יכלה להוכיח אותה. לאחר סגירת המכולת המשיכו הורי להתפרנס ממכירת אותם המוצרים ללקוחותיהם הגויים. רובם גרו או עבדו בשמיינוביץ (Siemianowice), מרחק כשלושה קילומטרים מצ'לדז'. אבי היה מביא להם את המוצרים ואמי היתה מתחשבת איתם.

הזיכרון הראשון שלי את עצמי מתגלגל מעל שמונים שנים אחורה. כשהייתי בן חמש רשמו אותי הורי ללימודים בחדר של המלמד משה אביגדור (כונה מוישה ויגדור), שם למדתי חומש משך שנתיים. עם סיום השנה הראשונה הכינו לכבודי "סעודת חומש" ובמהלכה היה עלי לשאת דברים על פרשת השבוע, משך שתי דקות תמימות. הפרשה היתה פרשת "לך לך" בה מבטיח אלוהים לאברהם אבינו כי רק הדור הרביעי ישוב הנה "כי לא שלם עוון האמורי עד הנה". המשימה שהוטלה עלי היתה להסביר מי הוא הדור הרביעי. הכוונה כמובן לבני דורו של יהושע בן נון שזכו להכנס לארץ כנען. באותו יום חגיגי השמור היטב בזיכרוני לא איכזבתי למרות התרגשותי הרבה. הרציתי את דברי באוזני שלושים איש. דודי פייוול שהכין אותי לדרשה ואבא שלי היו גאים בי.

בית הספר הראשון בו למדתי היה בית ספר פולני כללי בצ'לדז', שם חוויתי לראשונה את פגעי האנטישמיות. בני כיתתי הפולניים כינו אותי "יהודי מסריח" ואחרי כמה פעמים כאלה אמרתי להורי שאני לא רוצה ללכת יותר לבית הספר הזה. אמא שלי, שהיתה אדם סובלני וקיימה קשרים אמיצים עם שכנינו הגויים, קיוותה כי העניינים ירגעו. התקווה התבדתה. אירועים דומים שבו וחזרו, ובשנת הלימודים הבאה העבירו אותי הורי לבית הספר האגודאי "ייסודי התורה" בעיר בנדין. בנדין היתה מרוחקת מצ'לדז' כארבעה קילומטרים והגעתי אליה בנסיעה בחשמלית, שארכה כשבע דקות.

בימים הראשונים ללימודי התלווה אלי אחד מהורי ואחרי כן נסעתי לבד. הלימודים בבית הספר היהודי התקיימו בידיש פרט לכמה מקצועות – חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה של פולין, אשר אותם למדנו בפולנית. בבית דיברו כולם יידיש, אפילו האומנת הפולנייה שגרה אצלנו עד הגיעי לגיל חמש. כל חיי ראיתי את היידיש כשפת האם שלי ואותה אני דובר, קורא וכותב טוב יותר מאשר כל שפה אחרת, פרט לעברית.

חיי החברה שלי היו מורכבים ממשפחה וחברים. חברי היו ילדים יהודיים וגויים, בני גילי פחות או יותר. היכרתי אותם בבית הספר היהודי בבנדין, בבית הכנסת ובשכונת מגורי. החצר של "בית רונצ'אשק" היתה מקום הבילוי הקבוע שלנו ושם התנהלו טורנירים של משחקי כדור, ביניהם המשחק הידוע בישראל כמחננים, שכונה בפולין "שתי להבות". אתר נוסף בו בילינו הרבה היה נהר הבריניצה אשר הינו פלג של נהר הויסלה (Wisla). היינו יורדים קומה אחת בחדר המדרגות של הבניין שלנו לרחוב קילינסקה והולכים כמה מטרים עד לנהר. פעמים רבות עברנו לאי שנמצא באמצע הנהר כדי לשחק בטחנת הקמח הנטושה שהיתה שם. באחת הפעמים התחלתי לטבוע ואחותי הניה הוזעקה כדי לחלץ אותי. על חברי מצ'לדו נמנו בין היתר ילדי משפחת הולצדורף, סנדר גרוסמן, ילדי קופרברג ואברהם פרגריכט. החברות בין אברהם לביני נמשכה כשבעים שנה, עד לפטירתו בדצמבר 2004.

את מרבית זמני מחוץ ללימודים ביליתי עם המשפחה. הניה היתה לוקחת אותי לכל מיני מקומות ואיתה היה תמיד כסף. עם אבא שלי הלכתי לבית הכנסת ובחלק מימי שישי גם למקווה. אבי לימד אותי על הגיאוגרפיה של צ'לדו והסביבה, לימודים שכללו חלק מעשי אשר אותו אהבתי במיוחד. הוא היה מטייל איתי ברחובות העיר ובאתריה, מספר ומסביר לי עליהם תוך הדגשת הקשרים היסטוריים ודתיים. עם אמא שלי הלכתי יותר מאשר עם כל היתר, במיוחד התלוויתי אליה לפעילותה הציבורית. אני זוכר מצויין את

שתי השותפות העיקריות שלה לפעילות זו – אשתו של הרב לוונטהל והגברת לייצ'ה רכניץ שהיתה נותנת לי שוקולד בכל הזדמנות.

המשפחה המורחבת שלי כללה את משפחות היידה וגרין. באופן טבעי הייתי קשור יותר למשפחת היידה כיוון שכולנו גרנו בצ'לדו, קרוב זה לזה. המפגשים של בני משפחת היידה התקיימו בדרך כלל בביתו הגדול של דודי בייריש בכיכר. האטרקציה המרכזית בהם, מבחינתי, היתה המפגש של שלושת הגיסים, שהיה אף מפגש של שלוש חסידויות – בייריש שהשתייך לחסידות סוכצ'ב, פייוול מחסידות גור ואבא שלי מחסידות רדומסק. הכובעים השחורים הוחלפו בכיפות, השיחה החלה, פייוול השתלט עליה מיד.

בערב שבת ובשבת התפללנו בבית הכנסת. סבי פנחס גרין ודודי ראובן זינגר היו בעלי תפילה בבית הכנסת בשצ'מישיץ, וכשנמצאנו בכפר הייתי הולך איתם להתפלל ותמיד זכיתי לברכה אישית מיחזקאל טאוב שהיה ראש השטיבל החשוב בכפר. באחת הפעמים הלכתי עם סבא אל הרבי מרדומסק בסוסנוביץ (Sosnowiec) ואפילו ישבנו ליד הרבי ב"טיש". אך ביקורים בשצ'מישיץ היו החריג. בדרך כלל נשארתי בסופי שבוע בצ'לדו והלכתי לבית הכנסת עם אבי. אז גם למדתי בעל פה את התפילות בהן אני שולט עד היום. במיוחד אהבתי את הדרך מבית הכנסת הביתה, שם חיכו לנו אמי ואחותי לארוחה החגיגית של ערב שבת. היינו הולכים ומזמרים להנאתנו שירי שבת כמו "שלום עליכם מלאכי השרת" ו"אשת חיל מי ימצא". צריך לציין כי הזמר הטוב במשפחה היתה הניה ששרה נפלא. לא היה אירוע בו היא לא התבקשה לשיר, בדרך כלל את השיר האהוב על כולנו "שים שלום, טובה וברכה, חיים, חן וחסד ורחמים". בסופי שבוע אירחו הורי אורחים פולניים ממכובדי העיר אשר הגיעו כדי לטעום ממתעמיה של אמי ולעתים גם יהודים שפקדו את בית הכנסת ולא היה להם היכן לעשות שבת.

בגוגועים גדולים אני זוכר את החגים בבית. ביום הכיפורים ישבתי עם אבי בבית הכנסת, תחילה כמה שעות ומאז היותי בן תשע או עשר משך כל הצום. לצום התחלתי מגיל צעיר, בשלבים. צמתי את הלילה, אחרי כן צמתי את כל הצום פרט לחתיכת עוגה שאמי היתה נותנת לי פה ושם בהפסקות התפילה, בסודי סודות. מאז גיל אחת עשרה צמתי צום מלא. את סוכות חגגנו עם סבא יענקל ומשפחת דודי בייריש בסוכה הקבועה בבית הדוד, שכונתה "סוכה שנתית" והיתה, ככל שהיה ידוע לי, הסוכה הגדולה בעיר. היתה זו מרפסת סגורה ששימשה, בדרך כלל, כמחסן לשולחנות וכסאות. את הגג הסירו בקלות ועל הרשת שהתגלתה הניחו את הסכך. גרנו כמה עשרות מטרים מבית דודי ובסוכות סעדנו בסוכה את הסעודות העיקריות. סעודות אלה, כולל ההכנות אליהן אשר בהן השתתפה אמי, היו אירועים חגיגיים ומלאי שמחה. מכיוון שבתקופה זו החלו הגשמים, נהגנו להתפלל שרק לא ירד גשם שישבית את שמחת הסעודה בסוכה. שמחת תורה היה היום השמח ביותר בגלל ההקפות ובמיוחד ההקפות של הילדים. אני זוכר את עצמי מוביל הקפות כאלה כשספר תורה קטן בידי. הייתי מאושר ממש.

בחנוכה היתה אמי מכינה שמאלץ – שומן אווזים אותו אני אוכל בהנאה גדולה גם היום. לילדים היו מחלקים דמי חנוכה וככל שהילד היה גדול יותר, כך קיבל דמי חנוכה גבוהים יותר. למזלי הרע הייתי אחד הצעירים. בפורים נהגו לשלוח מנות ואנחנו, הילדים, שימשנו כשליחים. מידי שנה התנהל בין אחותי הניה לביני משא ומתן בשאלה מי ילך לאיזה בית עם משלוחי מנות שאמא הכינה. עניין זה היה רציני ביותר שכן מי שהביא משלוח לבית של עשירים זכה לקבל ממתקים בתמורה. הניה ניסתה לקחת בעצמה את משלוחי המנות הטובים ולשלוח אותי להיכן שלא השתלם ללכת. בסוף הסתדרנו. פסח היה החג המרתק ביותר, בעיקר עקב ההכנות הממושכות לחג. חודש

לפני ליל הסדר היה אבי קונה צימוקים ומכין מהם יין שטעמו עדיין שמור עמי. אמי היתה מומחית בהכנת געפילטע-פיש, קניידלעך, בארשט וכיו"ב מאכלים. הסדר נערך תמיד כהלכתו וכל אחד מהמסובים הקריא חלקים מההגדה. כילד נרדמתי בדרך כלל אחרי כוס היין הראשונה. לפני בואו של אליהו הנביא היה אבי מעיר אותי כדי שאראה את האורח המכובד. "תסתכל טוב" הוא היה אומר, "אליהו הנביא הגיע". אני לא ראיתי אף אחד ואבי היה ממשיך: "תראה, הוא שתה קצת מכוס היין שהכנו עבורו".

לא זו בלבד שהייתי קרוב מאוד למשפחת היידה, גם למדתי מהם הרבה. מתנה גדולה אשר אותה קיבלתי מסבי יענקל, דודי בייריש ואמי, שתרמה רבות לעיצוב אישיותי, היתה המעורבות בענייני הציבור ולמענו, שנעשתה כשליחות וללא תמורה פרט למכובדות הכרוכה בכך. עקבתי בעניין אחרי פעילותו של סבא שלי כעסקן ציבור, לרבות תפקידו כיו"ר החברה קדישא. באותם הימים היה זה תפקיד רב מעלה, אשר בזכותו אף נשמר לסבי מקום קבוע ליד הרב בבית הכנסת. סבי גם זכה לעלויות מכובדות בבית הכנסת, בכל שמחת תורה הוא היה "חתן תורה שני", כשהראשון היה הרב לוונטהל. אני זוכר את סבא יענקל לפחות שלוש ארבע פעמים מתפלל לפני התיבה תפילת נעילה ביום הכיפורים. הוא גם היה "בעל תוקע" – מי שתוקע בשופר בראש השנה ועם סיום יום הכיפורים. כשתש כוחו כשנתיים שלוש לפני פטירתו, הוזעק דודי פייוול מהשטיבל של חסידות גור לבית הכנסת שלנו כדי לתפוס את מקומו של סבא כ"בעל תוקע", ובלבד שהכבוד הכרוך בתפקיד ישאר במשפחת היידה. על תפילת נעילה סבי לא ויתר ושנה לפני מותו הוא עדיין התפלל אותה לפני התיבה. באחרית ימיו נזקק סבא לעזרתנו כדי לעלות על הבימה ולהתפלל, אך גילו לא מנע ממנו לקיים במלואה את מצוות הצום ולקנח אותו בכוסית ספירט מבקבוקון אותו הוא תמיד החזיק בארונית שלו בבית הכנסת.

סבא יענקל הלך לעולמו בחנוכה 1935. באותה השנה מת גם שליט פולין יוזף פילדסוצקי שהיטיב עם היהודים ואחרי פטירתו אמרו לנו הגויים כי ה"סבא" שלנו מת. תקופה לא ארוכה לאחר פטירת פילדסוצקי החלו גילויי אנטישמיות: פוגרום פשיטיק (Pogrom w Przytyku), חרם נגד חנויות יהודיות ואפילו דיון בסיים (Sejm) נגד השחיטה היהודית.

ההלוויה של סבי היתה הפעם הראשונה בה ביקרתי בבית קברות. בערוב ימיו התגורר סבא בדירה הגדולה של דודי בכיכר ושם ישבו אחריו שבעה. עם תום ההלוויה הגיעו למקום כמה אנשי חברה קדישא כדי להתפלל מעריב. בייריש כיבד אותם במשקה חריף ואני, שראיתי בכך ביזוי זכר המת, הוכיתי בהלם והתחלתי לבכות. בדרכנו הביתה אמרתי לאמי את הביקורת הנוקבת שהיתה לי על אחיה, והיא שלחה אותי אליו כדי שאומר לו את אשר על לבי. "ילד שלי" ענה לי דוד בייריש, "אנחנו אנשי חברה קדישא צריכים כח כדי לכבד את הנפטרים ולהתפלל שנשמותיהם יעלו לגן עדן. אם לא נאכל ולא נשתה, לא יהיה לנו כח להתפלל עבורם ולמען הנותרים כאן, שיחיו בשלום". כח תפילותיו של דודי לא עמד כדי להושיע את בנו ראובן אשר איתו הרביתי לשחק שח בילדותי וגדל להיות בחור מוצלח. הוא קיפד את חיינו בעסק המשפחתי, כשמחסן העורות עלה באש עקב קצר חשמלי.

בייריש הייתה מקובל בציבור לא פחות מאביו. עוד בחיי סבי נערך בביתו "קידוש שני" בכל שמחת תורה. עם פטירת סבא הוא ירש ממנו את מפעל העורות וגם את תפקידיו הציבוריים. בייריש שימש כיו"ר החברה קדישא, קיבל את העלייה של "חתן תורה" והיה חבר בהנהלת הקהילה.

גם אמא שלי היתה שליחת ציבור. משך כמה שנים היא היתה חברת מועצת העיר, ככל שידוע לי האישה היהודייה היחידה לצד שני גברים יהודיים במועצה שמנתה 21 חברים. במסגרת הקהילה היהודית היא עסקה בפעילויות חשובות נוספות. אלה הזכורות לי קשורות בעיקר בתחום

הסוציאלי. אמי היתה ממייסדי אוכרונקה לילדים, "בית-יעקב" ו-TOZ בצ'לדז. האוכרונקה (Ochronka) היה גן לילדים בגילאי טרום בית ספר. "בית-יעקב" היה רשת בתי ספר שהקנו לבנות חרדיות ידע בסיסי בלימודי יהדות וידע כללי. אמי וכמה נשים דתיות שארגנה הקימו בצ'לדז בית ספר של הרשת. TOZ היה קיצור שם הארגון לשמירת הבריאות של האוכלוסיה היהודית (Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludnosci Zydowskiej). ב-1923, לאחר התפשטות מגיפה שגרמה למות יהודים רבים ובעיקר ילדים, התרחב הארגון והקים בתי חולים, מרפאות ומכונים בכל חלקי פולין. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הוא פעל בכחמישים ערים בפולין והעסיק כאלף איש, בכללם רופאים ואחיות. ד"ר ליברמן היה מנהל הארגון באזור סוסנוביץ וידיד של אמי. הוא ביקש את עזרתה והיא, שישבה בשורה הראשונה של עזרת הנשים, אספה בבית הכנסת פעילים צעירים אינטליגנטים, נתנה לכל אחד מהם תפקיד ובשנת 1937 הוקם סניף TOZ בצ'לדז, שפעל עד שנת 1942. עיקר פעילותה הציבורית של אמא שלי היה ב"פרויען פאריין" – ארגון לא רשמי של נשים שסייע למשפחות יהודיות אשר נקלעו לבעיות. כשנודע על משפחה בצרה, אמי ועוד שתיים שלוש נשים פנו לנשות עשירי הקהילה, כל משפחה תרמה כפי יכולתה וכך עזרו למשפחות במצוקה.

כשנתיים לפני פרוץ המלחמה זכתה אמי להוקרה על פועלה למען הזולת. באחד הימים הגיע המושל מקילצה לביקור בצ'לדז. המושל היה ראשון במעלה בפרובינציה וביקורו היה אירוע חשוב במיוחד. כנהוג באירועים חשובים, אורגנה עצרת גדולה בכיכר העיר בנוכחות ראשי הכנסיה ומכובדי העיר ובהשתתפות תזמורת מכבי האש. כל בני המשפחה פרט לאמא שלי, הצטופפו במרפסת הגדולה שבדירת דודי בייריש בכיכר וחזו בטקס החגיגי. בשלב כלשהו התקרבה אל המושל משלחת יהודית שכללה את הרב לוונטהל, יו"ר הקהילה חיים שוויצר ואמא שלי שצעדה ביניהם, בידיה מגש ובו לחם

ומלח, אשר אותו היא הגישה למושל. מרב התרגשות פרצתי בבכי. האירוע החגיגי חקוק בזיכרוני כאילו אירע אתמול ובמבט לאחור, הוא נראה לי כאחת מנקודות השיא בחיי אמי.

בשנת 2006 נערך בצ'לדז טקס חגיגי בו הוענק לי תואר אזרחות כבוד של העיר ואף קיבלתי מראש העיר את מפתח העיר. אני, אברומ'לה גרין, בנה של חברת מועצת העיר חנה גרין לבית היידה שנספתה באושוויץ, קיבלתי את אות הכבוד של העיר. בדברי התודה שנשאתי, סיפרתי על האירוע שהתרחש כשבעים שנה קודם לכן והיה אירוע מכונן בחיי.

סבי וסבתי פנחס וחיה שרה גרין, 1935

אבי דב בעת נישואיו, ליד הרב לוונטהל בבית הכנסת בצ'לדז, 1917

עם נכדתי בר ליד קבר סבי יענקל היידה בבית הקברות
בצ'לדז, 2003

ליד קבר סבתי הנה היידה בבית הקברות בצ'לדז

אחותי הגדולה ריבצ'ה

אחותי הניה, 1941

עם ענת ודורון בכניסה לבניין ברחוב ביטומסקה 35, 1997

חזית הבניין ברחוב ביטומסקה 35, 2006

הבניין ברחוב מילוביצקה 8. החלון הגדול בקומה העליונה הוא חלון הדירה בה גרנו

הפלישה לפולין

ביום שישי ה-1 בספטמבר 1939, פלשה גרמניה הנאצית לפולין. יום לפני כן התרחש אירוע שנחשב ל"קאזוס בלי" של הפלישה – המתקפה הפולנית על תחנת הרדיו בגליביץ, שבויימה על-ידי גרמניה. בנאום שנשא כמה שעות לפני הפלישה, תרץ אותה היטלר כצעד של התקפה הגנתית אשר אותו נאלצה גרמניה לנקוט נגד פולין, ולא שכח להודיע כי יתחשבן עם היהודים המנהלים את המדיניות של פולין. צ'לדזי נמצאת כעשרים קילומטרים מגליביץ ובאותם ימים היא היתה מרוחקת כעשרה קילומטרים מהגבול עם גרמניה. הנאום של היטלר בלילה שלפני הפלישה שודר ברדיו והופץ בעיר. המתח היה גדול. ביום הפלישה נמלטו מזרחה מרבית יהודי צ'לדזי וחלק מתושביה הפולניים. גם אנחנו עזבנו. הורי, אחיותי ואני ארזנו פעקאלאך קטנים, נעלנו את הדירה וצעדנו אל בית סבי וסבתי בשצ'מישיץ, מרחק עשרים ושמונה קילומטרים. הדרכים המו אדם. אוטובוסים לא היו שכן הם הוחרמו על-ידי הצבא הפולני וכלי רכב פרטיים הוחזקו בידי בודדים. מי שידו השיגה השתמש בעגלה כדי להוביל את חפציו. רב האנשים הלכו כשצרור קטן על גבם, כמונו. הגענו לשצ'מישיץ בשעות הערב ובדרך ראינו כי גם תושביה בורחים מזרחה. הצענו לסבי ולסבתי להצטרף אלינו ולהמשיך הלאה. סבא פנחס סירב וטען בתוקף כי בתקופת מלחמת העולם הראשונה קיבלו היהודים מהגרמנים יחס טוב מזה אותו הם קיבלו מהרוסים ומהפולנים. הוא לא פחד. עשינו את השבת בבית סבא בשצ'מישיץ וביום ראשון בבוקר המשכנו לסלבקוב (Sławków), מרחק שמונה קילומטרים, שם התארחנו יומיים אצל מכרה של אמי. כשנודע לנו כי הגרמנים עקפו אותנו ממזרח ונמצאים בקרבת מקום, החליטו הורי לחזור לשצ'מישיץ. שמענו כי הגשר שעל נהר

הפז'משה (Przemsza) בסלבקוב פוצץ על-ידי הצבא הפולני הנסוג וחיפשנו דרך חלופית. בשעות הערב, כשכבר היינו רחוקים מסלבקוב, נודע לנו כי חייל גרמני שיכור אשר הוצב לשמור על הגשר ההרוס, ירה ביהודים בעלי זקן שהתקרבו למקום והרג, תוך שעה, שלושים ואחד איש. שלושה מהקורבנות היו בניו של חיים משה קופרברג מצ'לדז. נשארנו כשבוע בבית סבא בשצ'מישיץ ואחרי ראש השנה החליטו הורי לחזור לצ'לדז, כפי שעשו רב הנמלטים. בדרך חזרה, כשעברנו ליד בנדין, ראינו מרחוק תמרות עשן. אלה עלו מבית הכנסת הגדול של בנדין שנשרף, ככל הנראה על-ידי גרמנים או פולקסדויטשה (volksdeutsche).

הגרמנים נכנסו לצ'לדז ב-5 בספטמבר, עוד לפני חזרתנו משצ'מישיץ. מיד פונו כמה בתים בעיר אשר אותם הם דרשו לשימושם, ביניהם הדירה בה פעלה המשטרה ב"בית רונצ'שק". תופעה שהחלה כבר בימים הראשונים שאחרי הפלישה היתה התעללות ביהודים ברחובות העיר, גרמנים היכו יהודים בעלי חזות דתית וקיצצו את הזקנים והפיאות שלהם. כדי להמנע מכך, גילחו גברים יהודיים את זקניהם ופיאותיהם. לראשונה בחיי ראיתי את אבי ללא זקן.

אחר כך החלו הגזירות. פחות משלושה חודשים אחרי הפלישה פורסם צו שחייב את היהודים לענוד על זרועם השמאלית סרט שרוול לבן ועליו מגן דוד כחול. בהמשך הומר הסרט הלבן בטלאי צהוב. בתחילת שנת 1940 החלו הגרמנים בנישול שיטתי של היהודים מנכסיהם ועסקיהם. גרמנים או פולקסדויטשה מונו כאפוטרופסים לעסקים שהופקעו מבעליהם היהודיים ובמקרים רבים, כדי שניתן יהיה להפעיל את העסק, המשיך הבעלים היהודי לעבוד בו. עסקים רבים נסגרו גם כשלא הופקעו, עקב פחד להמשיך לקיים אותם לאחר שהיהודים ועסקיהם הפכו להפקרות. משפחות יהודיות רבות, בעיקר מהמעמד הבינוני, הפכו לחסרות כל. פושטי יד הסתובבו ברחובות

והמסחר בשוק השחור הפך תחליף לפרנסה חוקית. התרבו המקרים בהם יהודים פנו לקבלת סעד מהקהילה ואמי המשיכה במרץ עם הפעילות הסוציאלית ב"פרויען פאראיין", שם היא היתה הפעילה העיקרית. לעתים נכחתי בפגישות שלה עם החברות הנוספות בארגון וראיתי איך הן מסייעות למשפחות שנזקקו לעזרה.

גם העסק של הורי הפסיק להתקיים אחרי הפלישה הגרמנית. אבי נותר בבית ואמי התרוצצה כדי לסדר עבודה לאחותי ריבצ'ה ולי ולסדר מקומות מסתור לאחותי הניה. סמוך לאחר הפלישה החל קיצוב מזון וכל התושבים קיבלו תלושים לרכישתם. התלושים לא הספיקו אך תמיד ניתן היה לרכוש מוצרים בכסף, למי שהיה. לנו לא היה כסף אבל לא חסר לנו אוכל כיון שהלקוחות השלוונזאקיים של הורי נותרו ביחסים טובים איתם ועזרו להם, ברצון, בהספקת מזון.

גזרה נוספת שהוטלה על כלל האוכלוסיה היתה עוצר – איסור יציאה מהבתים החל משבע בערב למשך כל הלילה. כן נאסרו התכנסויות מחוץ ובתוך בתים. לאיסורים אלה היתה השפעה גדולה על חיינו ודוגמא לכך היה טקס בר-המצווה שלי. למרות אזהרות הורי לא ויתרתי על העלייה לתורה וקיימתי אותה בחברת עשרה בחורים בני גילי. התכנסנו בחדר אחורי בבית דודי בייריש ללא נוכחות מבוגרים, במקום היה ספר תורה אותו הוציא דודי מבית הכנסת לפני כן, קיימנו טקס צנוע ועם סיומו הודיתי לחברי על שהסתכנו למעני. הטקס היה אירוע מיוחד עבורי ואני זוכר אותו בהתרגשות רבה. מבחינתי כילד דתי, מדובר בציון דרך, אתה הופך לגבר. אך הטקס לא נערך בבית הכנסת אלא בהסתר, בהעדר קהל המתפללים, ללא נוכחות אבי שאמור היה לעמוד לצדי וכך אמי ואחיותי אשר, ברגיל, היו זורקות עלינו סוכריות מעזרת הנשים שבבית הכנסת. מדי כמה ימים חגגנו, באותה הדרך, את העליות לתורה של יתר חברי.

בית הכנסת בצ'לדז נמצא ברחוב קטוביצה (Katowicka) והיה לב הקהילה היהודית. הוא נסגר עם תחילת המלחמה. יהודים התפללו ביחידות בבתיהם וכשרצו נוכחות של מניין, הם התאספו בחשאי באחד הבתים. בשנת 1940, אחרי שריפת בית הכנסת בבנדין והריסת בית הכנסת בסוסנוביץ, הגיע גם תורו של בית הכנסת שלנו. גברים יהודיים ובכללם אבי, חוייבו לפרק את המבנה עם פטישים ומקלות. פירקו ובכו, פה ושם גם הוכו על-ידי הגרמנים שפיקחו על העבודה. תחילה פורק הגג ואחר כך הקירות שהיו בנויים בעיקר מלבנים אדומות. לבנה אחר לבנה הוצאו מהקיר והונחו בצד. דירתנו ברחוב מילוביצקה השקיפה על בית הכנסת וממנה צפיתי בתהליך הפירוק לכל אורכו. פירוק בית כנסת בידי יהודים נראה לי חמור מאשר הריסתו או שריפתו בידי גויים וזעזע אותי זעזוע עמוק. בשנת 1993, בנוכחות מושל הפרובינציה, ראש העיר, אישים מכובדים מהאזור והעיר, שגריר ישראל בפולין ומשלחת של יוצאי זגלמביה, חנכתי אנדרטה במקום בו עמד בית הכנסת.

בשנת 1941 נפתח הגטו בצ'לדז ויהודי העיר חוייבו לעבור לגור בו. הגטו היה פתוח, כפוף לעוצר שהוטל מידי ערב. הוא השתרע על כמה רחובות בחלק הדרום-מזרחי של העיר, אשר מהם סילקו הגרמנים את האוכלוסיה הפולנית. איני זוכר את שמות הרחובות פרט לרחוב ז'ווירקי-אי-ויגורי (Żwirki i Wigury) ורחוב מיסלוביצקה (Myslowicka) שבו גרנו. כל משפחה קבלה חדר או שניים. משפחתי קבלה חדר עם פינה אשר אותה הפרידה אמי באמצעות וילון ובה אנחנו, הילדים, ישנו. אני זוכר את התקופה הזו לטובה. היהודים נמצאו יחד, הילדים רוכזו במקום ויכולנו לשחק כל הזמן. סך הכל היה כיף. הכיף הגדול ביותר היה קשור לידז'קה יעקובוביץ', הצעירה והמפותחת בין האחיות יעקובוביץ'. כולנו רצנו אחריה אבל אני רצתי הכי מהר, תפסתי אותה במהלך אחד המשחקים וחיבקתי אותה. החברים שלי הסמיקו מרוב בושה.

התחושה שרווחה אצל יהודי זגלמביה היתה כי מצבם טוב יחסית למצב היהודים בערים אחרות וכי הם ישרדו את התקופה הקשה, למרות הבעיות השוטפות והאירועים הטראומטיים שאירעו מעת לעת. אירוע כזה אירע בצ'לדז בקיץ 1941. באחד הימים נפוצה שמועה כי רצחו שוטר גרמני. למחרת בחמש בבוקר הוציאו את כל גברי העיר, גויים ויהודיים, השכיבו אותם למשך חצי יום בכיכרות ועל הכבישים כשפניהם מופנות כלפי מטה ומעת לעת גם הרביצו להם. עד היום נערך בצ'לדז, מידי שנה, טקס זיכרון לפרשה זו. יתכן כי לו היה מצב יהודי האזור גרוע מכפי שהיה, הם היו מתנהגים אחרת ומחפשים פתרונות מיידים. אין לדעת אם אלה היו מביאים תועלת.

בתחילת שנת 1940 הוקם בסוסנוביץ יודנראט (Jüdenrat) ובשמו המלא – "מרכז מועצות הזקנים היהודיות בשלזיה עלית מזרחית" (Zentrale der Jüdischen Ältestenräte in Ostoberschlesien) יודנראט זה נחשב ריכוזי מאוד וכונה "ממלכת היהודים". בפועל היתה זו ממלכתו של משה (מוניק) מריץ – חבר ועד הקהילה היהודית בסוסנוביץ, בשנות השלושים לחייו, אדם שנוי במחלוקת שהועמד בראש היודנראט והפך להיות אחד מנושאי התפקידים החזקים בפולין. שטח היודנראט הורחב על ארבעים וחמש קהילות שכללו למעלה ממאה אלף יהודים, כולל עיירות שצורפו לשלזיה עלית מזרחית ובהן חז'אנוב (Chrzanów), טשבינייה (Trzebinia) ואושווינצ'ים (Oświęcim). בערים שנכללו בשטח היודנראט ובכפיפות לו הוקמו יודנראטים מקומיים. בצ'לדז הוקם יודנראט בראשות נוסבאום, שהוחלף בהנהלה בראשות יהודי מהאזור ושמו פוזמנטיר. כן הוקמה מליציה (milicja) יהודית – מעין משטרה שביצעה את הוראות היודנראט. בעל כורחם הפכו היהודים לכח עבודה זול וזמין. תחילה דובר בעבודות אד-הוק מקומיות. כשרצו לנקות רחוב או להרוס מבנה, מצאו כמה יהודים

והורו להם לבצע את העבודה. אפשרות נוספת היתה גיוס עובדים כאלה באמצעות ה"גמינה" (gmina) – הקהילה היהודית. לקראת סוף 1940 התחילו לגייס יהודים ולשלוח אותם למחנות עבודה בגרמניה. היודנראט הכין רשימות של יהודים שעבדו במפעלים חיוניים בזוגלמביה – מפעלים שתמרו למאמץ המלחמה הגרמני, ורשימות של מי שלא עבד במפעלים כאלה. תחילה נשלחו למחנות העבודה יהודים מהרשימות של אלה שלא עבדו במפעלים החיוניים. הם נדרשו להתייצב בדורכאנג-לאגר (durchgangslager) ובכיווני המקוצר דולאג (dulag) – מחנה מעבר שנפתח במבנה בסוסנוביץ אשר שימש בעבר כבית ספר. משם הם נשלחו למחנות עבודה בגרמניה. השמועות היו כי מהמחנות האלה לא חוזרים ולכן ניסו כולם להתחמק מהרשימות ומהתייצבות בדולאג. עמדת מוניק מרין היתה הפוכה. הוא טען כי הסיכוי לשרוד במחנות העבודה גדול יותר וכי על האמהות לאפשר לילדים לנסוע אליהם. בשנת 1941 הוא הגיע לצ'לדז, אסף כמה נשים וניסה לשכנע אותן בצדקתן. הצטרפתי אל אמי ונכחתי בפגישה. "מאמעס שיקט די קינדער" (בעברית: אמהות, שילחו את הילדים), הוא אמר. אף אחת לא השתכנעה ולצערי, גם לא אמי. חברותיה של אחותי הניה שנכללו איתה ברשימות, נשלחו למחנות עבודה סמוך לגבול הצ'כי, שם הן עבדו בבתי חרושת עבור הצבא הגרמני. העבודה לא היתה קשה, הן קיבלו אוכל ורובן נשאר בחיים. הניה נכללה ברשימות המבוקשים לעבודה. היא לא התייצבה, המליצה חיפשה אותה ואמי דאגה לה למקומות מיסתור אצל מכרים גויים. בתחילת 1942 תפסו אותה ולקחו אותה לדולאג, היא קפצה מחלון הבניין וחזרה להסתתר בכל מיני מקומות, בכללם הנגריה של מר ויטביצקי (Witwicki) אשר אליה לקחתי אותה כמה פעמים, ברשותו, אחרי שהתחלתי לעבוד שם. לילה אחד הגיעו לביתנו בגטו שני אנשי המיליציה היהודית שחיפשו את הניה. אחד מהם – הניק ברנבלאט, בן למשפחה טובה מבנדין, סטר לאמי.

רציתי להחזיר לו והיא עצרה אותי. אחרי המלחמה הוא נשפט בישראל ושמעתי כי רבים הגיעו להעיד נגדו. אני לא הלכתי.

בסוסנוביץ ובבנדין נפתחו "שופים" – בתי מלאכה בהם עבדו יהודים. יום עבודה נמשך כעשר שעות, מכסת הייצור היתה גבוהה והשכר היה עלוב. למרות הניצול והתנאים הקשים היה ביקוש לעבודה ב"שופים" ובמיוחד באלה שסיפקו את תוצרתם לגרמנים, שכן אנשים האמינו כי עבודה זו תגן עליהם מגירוש למחנות העבודה. הביקוש גבר כשהחלו הגירושים למחנות. במאי 1940 הקים גרמני ושמו אלפרד רוסנר (Rossner), בבנדין, "שופ" לתפירת מעילים ובגדים עבור הצבא הגרמני. אמי בעלת הקשרים, הצליחה להכניס את אחותי ריבצ'ה לעבודה ב"שופ" של רוסנר והיא היתה נוסעת לבנדין, מידי בוקר, בחשמלית (הותר ליהודים לנסוע בעמידה, בחלק הקרוב לנהג).

ריבצ'ה עבדה והניה הסתתרה. אני הסתובבתי עם אמא שלי וביתר הזמן נשארתי בבית עם אבי, שכן עם פרוץ המלחמה נסגרו בתי הספר. באפריל 1942 התחלתי לעבוד למרות גילי הצעיר. בדיעבד נודע לי כי בסוף חודש אפריל שלח היודנראט צווי התייצבות לכששת אלפים איש, לקראת גל הגירושים הראשון למחנות ההשמדה, שהתבצע במאי-יוני 1942 ובו נכללו יהודים שלא עבדו. אני מניח כי זו הסיבה בגללה אמא שלי סידרה לי עבודה אצל ידידה הפולני מר ויטביצקי, שהיה בעל נגריה לייצור פריטי נגרות בניין. כל עובדי הנגריה היו גויים פרט לתשעה יהודים שעבדו כפועלים שחורים, בעיקר סבלים. זוהי הנגריה בה, לעיתים, הסתתרה אחותי הניה.

חורבן המשפחה

האסון נחת גם עלינו. אבל קודם לכן היתה שמחה, האחרונה אותה חגגנו כמשפחה. בקיץ 1942 התחתנה אחותי ריבצ'ה עם אברהם איילנברג ועברה להתגורר איתו בבנדין. החתונה הצנועה, בנוכחות כעשרים איש, התקיימה בביתו של דודי בייריש בגטו.

בחול המועד סוכות 1942, באחת מנסיעותיה לבנדין, נתפסה אמא שלי. לא הצלחנו לברר מה קרה באותו היום ומה עלה בגורלה. הגיעו אלינו שמועות כי היא עברה היכן שאסור היה ליהודים לעבור ונעצרה על-ידי שוטר גרמני, כי אחרי שנתפסה היא הוכנסה לטנדר שחור של האס.אס. (שווארצע קארעטקע), שנסע לאושוויץ (Auschwitz) דרך מיסלוביץ (Mysłowice), מרחק שלושת רבעי שעה נסיעה מבנדין. דודתי פיילה שגרה צמוד אלינו בגטו קראה לי ואמרה שתפסו את אמא בבנדין. לא הבנתי. אולי לא רציתי להבין. שאלתי איפה היא ואם אני יכול לנסוע אליה. דודתי השיבה בשלילה וגם אמרה כי היא מפחדת שיותר לא נראה אותה. זו היתה מכה איומה, קו השבר הגדול של המשפחה שלנו, שכן אמא שלי היתה הציר המרכזי של המשפחה. איבדנו אותה ואת כל הביטחון העצמי שלנו. לראשונה בחיי ראיתי את אבא שלי ממרר בבכי. הדירה שלנו בגטו התרוקנה שכן ריבצ'ה כבר חיה בבנדין והניהה הסתתרה רב הזמן. אני נכנסתי לדיכאון. חיי נחלקו לשניים, התקופה שלפני תפיסת אמא שלי והתקופה שאחריה.

ב-16 בפברואר 1943, הגיעה המליציה לנגריה בה עבדתי ולקחה את כל תשעת העובדים היהודיים לכיכר העיר. הודיעו לנו כי שולחים אותנו לדולאג בסוסנוביץ ושיחררו אותנו לשעתיים כדי להתארגן. רצתי הביתה, ארזתי כמה בגדים בתיק ונפרדתי מאבי שהיה בבית. כשבירך אותי הוא רעד.

מאחיותי אפילו לא הספקתי להפרד. יותר לא ראיתי אף אחד מהם. קורותיהם נודעו לי, עד כמה שנודעו, מסיפורים מאוחרים.

השילוחים למחנות צמצמו את אוכלוסית הגטו. במאי 1943 חוסל הגטו בצ'לדז' והיהודים המעטים שנותרו בו נשלחו לגטו קמיונקה שנפתח בבנדין. ביוני 1943 אספו בנקודה מסויימת – "פונקט" (punkt), את כל היהודים בבנדין ומיינו אותם לחיים ולמוות. נאמר לי כי באותו "פונקט" נשלח אבי לאושוויץ.

ריבצ'ה נשארה לעבוד ב"שופ" הטקסטיל של רוסנר עד אוגוסט 1943, עת במסגרת "הפונקט הגדול" (Der Große Punkt), חיסלו את הגטאות בבנדין ובסוסנוביץ'. שוב מיינו את היהודים, מי לעבודה ומי למוות. בגילה היתה ריבצ'ה אמורה להישלח לעבודה, אבל היא היתה בהריון ובכך נחרץ גורלה להישלח לאושוויץ. שנים רבות אחרי כן שוחחתי עם הגברת פיוטרקובסקי מבנדין. היא היתה קרובת משפחה של גיסי אברהם איילנברג ועמדה ליד ריבצ'ה באותה השורה בבנדין, כשגורלה נגזר.

הנייה נשארה בצ'לדז' אחרונה, לפחות עד אוקטובר 1943, אחרי חיסול גטאות צ'לדז', בנדין וסוסנוביץ'. המידע עליה נודע לי בתחילת שנות השמונים במונטריאול, במהלך קבלת פנים שנערכה לכבודי כיו"ר ארגון יוצאי זוגלמביה. אדם אותו לא היכרתי יצר איתי קשר וסיפר לי כי הגיע לצ'לדז' כשנה לפני המלחמה וכי הוא ואחותי נימנו על קבוצה בת שלושים איש שנלקחה לעבודה בבית החרושת לחרסינה יוזפוב (Józefów) במילוביץ (Milowice). בסוף ספטמבר 1943 קיבל מנהל בית החרושת דרישה לשלוח את העובדים היהודיים וביקש שישאירו בעבודה שתיים מעובדות המשרד ואת אותו בחור שעבד על מנוף או כלי דומה. באוקטובר הגיעו שוב כדי לקחת את שלושת העובדים שנשארו, המנהל מסר שניים מהם. הנייה לבדה נשארה בבית החרושת. חזרתי לישראל ונסעתי לפולין לברר מידע נוסף עליה.

פגשתי עובדים ותיקים של בית החרושת שזכרו כי עבדו בו יהודים ונשארה בחורה אחת. יותר מכך הם לא ידעו, כך אמרו ולעולם לא אדע אם דיברו אמת. זו "דרישת השלום" האחרונה שקיבלתי מאחותי הנייה. יש בידי כמה תמונות שלה ושל ריבצ'ה, אשר אותן קבלתי מחברותיהן שנשלחו למחנות העבודה. רובן נותרו בחיים, על-פי התרחיש אותו צפה מוניק מרין בדבריו המהדהדים באזני עד היום: "מאמעס שיקט די קינדער".

המחנות והשחרור

ב-16 בפברואר 1943 הועברתי מכיכר העיר בצ'לדז אל הדולאג בסוסנוביץ ויומיים אחר כך החל פרק המחנות בחיי. יחד עם חברי לעבודה בנגריה, עליתי על רכבת עמוסת אדם שיצאה מסוסנוביץ ונסעה כמה שעות. בערב עצרה הרכבת ומהתחנה הובילו אותנו למחנה מרקשטט (Markstädt) בשלזיה תחתית (Dolnośląskie), כששים קילומטרים דרומית לברסלאו (Breslau), כיום וורוצלב (Wrocław). מרקשטט היה בין מחנות העבודה הגדולים. היו בו אסירים יהודיים בלבד, רובם מאזור זגלמביה. מספרם בזמנים מסויימים עלה על שבעת אלפים. היהודים ניהלו את המחנה באמצעות הלאגער-עלטעסטער (lagerälteste) שהיה אסיר במחנה וכן באמצעות הקאפוס (kapos). הגרמנים ובראשם הלאגער-פירער (lagerführer) נמצאו מחוץ למחנה ונכנסו אליו כדי לקבל מסדרים בבוקר ובערב ולצורך עניינים רשמיים אחרים.

הגענו למרקשטט בלילה. את פנינו קיבלו קאפוס שלגלו עלינו, קיללו אותנו והפחידו אותנו במתכוון, בשפת הרחוב הנמוכה שסיגלו לעצמם. לא ציפינו לקבלת פנים כזו, במיוחד מיהודים, ודי נבהלנו מהם. בהמשך הגיע לאגער-עלטעסטער ברוך מייסטר, גבר נאה במעיל עור, יהודי מאזור חז'אנוב ששירת קודם לכן כקפיטן בצבא הפולני, כפי שניכר בהתנהגותו. במפגש הראשון איתנו הוא הבהיר לנו את שלושת הדיברות של המחנות: האחד – לעבוד, השני – לשמור על ניקיון כדי לא להידבק במחלות והשלישי – כל אחד יאכל את מנתו ולא יגנוב מאחרים. אם נשמור על הכללים האלה, יש לנו סיכוי להישאר בחיים. כך אמר. משך כל תקופת שהותי במרקשטט הוא ניהל את המחנה בקפדנות אך גם באנושיות יחסית.

עם הגיענו למחנה חילקו אותנו לצריפים ולחדרים. סדר היום במחנה היה קבוע. בשש בבוקר נערך מסדר ולפני כן היה עלינו להתקלח, להתגלח, לאכול ולסדר את המיטה. אחרי המסדר יצאנו לעבודה וחזרנו לפנות ערב. עמדנו בתור כדי לקבל ארוחת ערב, לאחר מכן מקלחת ושינה. בשעה מסויימת כבו האורות ועלטה נפלה על המחנה. מה שלא הספקת, לא עשית. במחנה נהגה שיטת "המקל והגזר". מי שלא קיים הוראות חטף מלקות. שני מרביצים מקצועיים, יהודיים, שוט בידי כל אחד מהם, הורידו למסכן את המכנסיים והצליפו בישבנו החשוף, לפני כולם, את מספר המלקות שנגזר על-ידי המפקד. לעומת זאת מי שעבד טוב וקיבל המלצה ממנהל העבודה, זכה לבונוס. גם חדר מסודר זיכה את דייריו בבונוס וכך גם הגינה הקטנה שהיתה ליד הצריף, כשנראתה יפה. משמעות בונוס היתה, בדרך כלל, מנת מרק נוספת.

אוכל היה עניין של חיים ומוות במחנות. קיבלנו שתי ארוחות ביום, האוכל לא הספיק וחלק מהאסירים דאג להשלמת מזון בעיקר באמצעות הסדרים עם עובדי חוץ פולניים וגרמניים. לאגער-עלטעסטער מייסטר הקפיד למנוע גניבת אוכל בידי הקרובים למטבח, תופעה שרווחה במחנות אחרים.

העבודה במרקשטט היתה כמובן העיקר. מי שלא עבד, לא נשאר בחיים. הגעתי למחנה כשאני רשום ברשימות העבודה כנגר, לאור עבודתי בנגריה של ויטביצקי בצ'לדז. כבר ביומי הראשון הציבו אותי, כחלק מקבוצה בת שלושים איש, לעבוד במפעל שייצר גגות עץ עבור מפעל של קרופ (Krupp), אשר נבנה באותה העת ליד ברסלאו. העובדים המקצועיים באתר היו גרמנים ופולנים מהאזור שעבדו תמורת שכר, ואילו אנחנו יועדנו לעבוד כסבלים. התקופה היתה שיא החורף ולבושנו הסתכם בבגדים המועטים שהבאנו מהבית. בקור כזה הידיים קופאות ואינן מתפקדות. לכן הציבו באתר העבודה תנורי קוקס (koks) – חומר פחמני מוצק המופק בתהליך זיקוק של פחם. שני תנורים כאלה הוצבו בחוף עבורנו לצורך חימום הידיים

לפני הרמת משאות, כדי שלא נפיל אותם. הייתי בין שלושת העובדים הצעירים באתר ומנהל העבודה הגרמני שלח שניים מאיתנו לעבוד בהזנת התנורים. מלאנו מריצות בקוקס, הסענו אותן לתנורים והכנסנו אליהם את החומר. העבודה לא היתה קשה אבל היה קר נורא. אחרי כחודשיים העבירו אותי לעבוד בתוך הצריפים של הגרמנים, שם היה עלי לדאוג לניקיון, חימום ואספקה שוטפת של קפה חם. את התפקיד הזה מילאתי משך כל תקופת שהותי במרקשטט ובפינפטייכן. הוא הציל את חיי. רב הזמן נמצאתי בצריף מחומם, שתיתי מהקפה שהכנתי לגרמנים, אכלתי שאריות שהשאירו, בדרך כלל חתיכת לחם עם נקניק או גבינה. לעתים הוצאתי כוס קפה לעובדים היהודיים בחוף ועזרתי בסבלות. צריך לציין כי מנהלי העבודה הגרמניים באתר התחשבו לפעמים בעובדים היהודיים. למשל, מעת לעת אחרי נשיאת חתיכות עץ כבדות, הם איפשרו מנוחה קצרה. מנהל העבודה הראשי כינה אותי "רומק" ולעתים קיים איתי שיחות קטנות בגרמנית ואפילו התלונן על חיי הקשים – אנחנו מקבלים הקצבת אוכל והוא לא. אבסורד גדול אך גם התנהגות כזו לא היתה מובנת מאליה באותם הזמנים.

רבים מאסירי מרקשטט חייבים את חייהם ללאגער-עלטעסטער מייסטר ולאופן בו הוא ניהל את המחנה. לדוגמא: אחד מדיירי הצריף שלנו ברח ולא מצאו אותו. הוציאו את דיירי הצריף והמפקד הורה על עשרים וחמש מלקות לכל אחד. שני קאפוס עשו את המלאכה, כרגיל. כשהגיע התור של שלושת צעירי הצריף, לקח על עצמו מייסטר את ספירת המלקות: אחת, ארבע, שמונה וכן הלאה. כל אחד מהשלושה חטף רבע מכמות המלקות שנגזרה. במקרה אחר השגתי, באתר העבודה, כיכר לחם קטנה. בשער הכניסה למחנה גילו את הלחם והקאפו לקח אותי אל מייסטר. הוא חקר אותי אם התכוונתי למכור את הלחם. עניתי שהאוכל במחנה אינו מספיק, לא קניתי את הלחם כי אין לי כסף אלא קיבלתי אותו והבאתי אותו למחנה כדי שיהיה לי מה

לאכול. כדי לבדוק אם אני דובר אמת הורה מייסטר לתת לי מים וחייב אותי לאכול את כל הלחם. כשקיבל דיווח כי חיסלתי את כל הכמות, הוא נמנע מלהעניש אותי למרות שעברתי על החוק ואף טפח לי על הכתף ואמר שאני חברה'מן. האמת, התכוונתי לתת את הלחם לדוד שלי. הצלחתי לאכול אותו בעצמי רק מרב פחד.

חיי חברה לא היו במרקשטט. הקשר החברתי עליו שמרנו היה בעיקר בין שלושים האסירים שעבדו באותו אתר עבודה מאז ימינו הראשונים במחנה. ממשפחתי הגיעו למרקשטט, בנוסף אלי, גם דודי פייוול גולדפריינד, גיסי אברהם איילנברג ובן דודי אלעזר היידה. לא ידעתי כי השניים האחרונים נמצאים במחנה ושמעתי על כך בדיעבד. הם מתו במחנות. את דודי פגשתי כיוון שהתגורר בצריף קרוב לצריף שלי. הוא היה חזק ובעל כח רצון מדהים. לפעמים נתתי לו מהאוכל שלי. הוא שרד. קשר קצר אך חשוב בתקופת מרקשטט היה לי עם אחותי הניה. בתחילת תקופת שהותי במחנה ניתן היה לשלוח לשם מכתבים בדואר, המכתבים עברו צנזורה ושימשו בעיקר כאות חיים. משך שלושה חודשים קבלתי מהניה כמה מכתבים כאלה.

בינואר 1944 הסתיימה שהותי במרקשטט. בוקר אחד קיבלנו הוראה לאסוף את החפצים ואחרי מסדר בוקר עזבנו את המחנה וצעדנו למחנה פינפטטייכן (Fünfteichen). הקור היה מקפיא והתקדמנו באטיות תוך שאנחנו מבוססים בשלג העמוק. הדרך הקצרה, כחמישה קילומטרים, ארכה חצי יום. מעבר זה וכל יתר המעברים ממחנה למחנה נעשו ביום ראשון, כדי לא להפסיד יום עבודה.

פינפטטייכן – חמש בריכות. המחנה בעל השם הפסטורלי היה הרבה יותר גדול מאשר מרקשטט. היו בו אסירים מלאומים וסוגים שונים שזוהו על-פי סיכות שנשאו: סיכה שחורה לפושע, סיכה אדומה לאסיר פוליטי, סיכה צהובה ליהודי וכו'. השליטה החיצונית במחנה היתה בידי האס.אס.,

השליטה הפנימית היתה בידי האסירים הוותיקים ובפועל בידי שני פושעים גרמניים. להבדיל ממרקשטט שהיה מחנה עבודה של יהודים ושפת הדיבור העיקרית בו היתה יידיש, בפינפטטייכן נשמעו שפות שונות. בעיקר גרמנית, אך גם פולנית, אוקראינית ויידיש.

כשהגענו למחנה עברנו פרוצדורה. ראשית חיטוי, אחר כך תספורת של אסיר כלומר פס קרחת מהמצח ועד אחורי הגולגולת, קבלת מדי האסירים המפוספסים אשר אותם לבשנו כל הזמן וחלוקתנו לצריפים. בבוקר יצאנו לעבודה, פעמיים ביום קיבלנו אוכל, פה ושם קיבלנו מכות מהקאפוס. אני זוכר קאפו אוקראיני שהיה מסתובב עם שוט וכל מי שעבר לידו התכבד בהצלפה. ככה סתם. עשיתי מאמץ להתרחק ממנו ולמזלי הצלחתי לעבור את תקופת שהותי במחנה בלי להתקל בו. המזל הגדול שלי בפינפטטייכן היה המשך העבודה באותו אתר בו עבדנו בעת שהותנו במרקשטט. הגענו לאתר העבודה ממחנה אחר, לבשנו בגדי אסירים והסתפרנו תספורת של אסירים, אך העבודה נשארה זהה. נקודת אור נוספת בפינפטטייכן היתה הקנטינה אשר אליה היינו זכאים להיכנס בימי ראשון ובה יכולנו לנצל בונוסים שקיבלנו ולרכוש חצי כיכר לחם או מעט טבק.

כך נמשכו החיים עד תחילת שנת 1945. בשבת, 20 בינואר 1945, הודיעו לנו כי למחרת נעבור לגרוס-רוזן (Groß-Rosen) – מחנה ריכוז שהיה מחנה האם של מרקשטט ושל פינפטטייכן ונמצא כששים קילומטרים דרומית-מערבית לברסלאו. למחרת התעוררנו לקול הדי הפגזות ובמסדר הבוקר הסבירו לנו כי מעבירים אותנו למקום אחר היות והרוסים קרובים ולא כדאי שניפול בידיהם. עזיבת פינפטטייכן הזכירה את הגעתנו למחנה. יום א' בחודש ינואר, צעדה בקור מקפיא עצמות ובשלג טובעני. אלא שהפעם היה המרחק הרבה יותר גדול, כששים קילומטרים. צעדנו ארבעה או חמישה ימים בטור שרוחבו חמישה אנשים. מידי שעתיים אפשרו לנו מנוחה קצרה.

מי שלא יכול היה להמשיך נורה וגופתו נותרה במקום. זה היה גורלו של ר' חיים – יהודי מבוגר מסוסנוביץ שהיה איתי באותו הצריף ושימש מעין אבא של דייריו. ביום הראשון למסע הוא הלך, בלילה כבר אמר כי אינו רוצה להמשיך, למחרת בבוקר עוד הכרחנו אותו ללכת, אבל עם תום ההפסקה הראשונה הוא לא קם ולא עזרו תחינותנו והבטחותנו כי נסייע לו. יצאנו לדרך, שמענו יריות והבנו כי ר' חיים איננו יותר. המסע מפינפטייכן לגרוס-רוזן היה "מארש המוות" הראשון שלי.

הניהול הפנימי של גרוס-רוזן היה בידי ותיקי המחנה – אסירים פולניים שקיבלו את פנינו בקלות נמרצות בפולנית. המחנה היה מלא ואותנו שלחו לצריף חדש וריק שנבנה הרחק ממרכז המחנה. היינו סגורים בצריף, פרט ליציאות לצורך ארוחת בוקר או שירותים בשעות היום בלבד. בלילה נאסר עלינו לצאת ואת צרכינו עשינו על רצפת הצריף. יומיים אחרי שהגענו קיבל כל אחד מאיתנו כיכר לחם עם קופסת ריבה ושוב יצאנו לדרך, הפעם ברכבת לבוכנוואלד (Buchenwald).

המסע לבוכנוולד ארך ארבעה ימים. כמאתיים איש נדחסו בשלושה קרונות פתוחים של רכבת משא תחת שמירת אס.אס. הצפיפות היתה נוראית וביום השני התחילו אנשים למות. על-פי הסדר הגרמני, על הרכבת להתחיל ולסיים את הדרך עם אותו מספר נוסעים. לפיכך נשארו כל הנוסעים, חיים ומתים, על הרכבת, עד לתחנה הסופית. המתים שכבו על הרצפה, החיים ישבו עליהם ואכלו לחם וריבה. הרכבת הגיעה לתחנת ויימאר, עיר תרבות מובהקת בה שכנה ממשלת ויימאר עד לעליית הנאצים לשלטון. בדיוק כשהגענו הופצץ האזור על-ידי בנות הברית. קפצנו מהקרונות ונכנסנו לתחנת הרכבת. הגרמנים שהיו בתחנה ברחו למקלט והשאירו אחריהם מזון, אנחנו התיישבנו בתחנה ואכלנו את האוכל שמצאנו בה. כשעתיים אחר כך אספו השומרים הגרמניים את נוסעי הרכבת שנתרו בחיים, ספרו אותנו

ויצאנו לדרך ברגל. זה היה "מארש המוות" השני שלי.

צעדנו תשעה קילומטרים עד לבוכנוואלד – מחנה ריכוז ותיק, גדול ומסודר, שהכיל באותו הזמן כשבעים אלף איש. שוב עברנו תספורת וחיטוי. תספורת בבוכנוואלד התבטאה בגילוח כל שיער הראש והגוף. הספריות היו אסירות והן גילחו אותנו ללא משחה או סבון. פה ושם הן חתכו חתיכת בשר, אנחנו לא העזנו לפצות פה. עם סיום התספורת הכניסו אותנו לאמבטיה ובה מים חמים וחמרי חיטוי שורפים. גם בדקו כל אחד מאיתנו כדי לשלול אפשרות כי אנחנו מסתירים משהו על גופנו. כדרכם של גרמנים, הבדיקות היו יסודיות כולל בפי הטבעת ובין אצבעות הרגליים. בבוכנוואלד פגשנו בעיקר אסירים פוליטיים נושאי סיכת זיהוי אדומה, רובם היו קומוניסטים שנעצרו עם עליית היטלר לשלטון. הם עודדו אותנו ואמרו לנו כי אם נדע לשמור על עצמנו, גדולים סיכוינו להשאר בחיים. התגוררנו באוהלים ריקים בקרנטינה (quarantänelager) – מחנה מעבר זמני, התקופה היתה שיא החורף ומשך שלושה ימים הסתכמה פעילותנו במסדרים וארוחות בוקר. כל דקה נראתה כמו נצח. במסדר שנערך ביום הרביעי דרש המפקד שלושים מתנדבים מבלי שפרט לאיזה צורך. חשבתי שגרוע יותר לא יכול להיות והרמתי את היד. כך הגעתי, הפעם ברכב, למחנה אלטנבורג (Altenburg).

אלטנבורג היה מחנה ריכוז על כביש לייפציג-קמניץ (Leipzig-Chemnitz). רב אסירי המחנה באותה העת היו נשים שעבדו בייצור רימוני יד, ואנחנו הגענו כתוספת לקומנדו-לאגר (Kommandolager). חלק נכבד מהזמן עבדנו במטבח ואוכל לא חסר לנו. מידי פעם, כשהפציצו את אלטנבורג, נשלחנו לפנות הריסות. הרוסים התקדמו ושוב הוחלט להעביר אותנו, הפעם לטרזינשטט (Theresienstadt) שבצ'כוסלובקיה.

ב-10 באפריל 1945 יצאנו לדרך ברגל. השיירה כללה מעל אלף אסירות

יהודיות בעיקר מהונגריה וגם מאוקראינה, כמה עשרות גברים וכן שומרי המחנה אשר היו רומנים או הונגרים מבוגרים ועייפים, שלא יכלו לשאת אפילו את התיקים שלהם. על כל אלה השגיח מפקד גרמני שפיטרל על אופנוע. צעדנו בכבישים צדדיים, בשדות ובחורשות, במקביל לכביש ויימאר-דרזדן (Weimar-Dresden). מזג האוויר היה נפלא והנוף מרהיב, הלכנו קצת ונחנו הרבה. זה היה "מארש המוות" השלישי והאחרון בו השתתפתי. הוא שיקף את מצבה של גרמניה באותה העת. איזה הבדל עצום בין העליבות הזו לבין העוזו אותו הפגינה גרמניה בתחילת המלחמה. איזה הבדל בין המסעות הקודמים שלי ממחנה למחנה, אשר בהם נאבקתי כדי להגיע ליעד הבא חי, לבין הצעדה הזו שנראתה כמעט כמו טיול של גן ילדים. ביומו הרביעי של המסע, במהלך אחת המנוחות הרבות שאפיינו אותנו, שמענו יריות ורעש של נסיעת טנקים. המפקד הגרמני הורה לנו להמתין בחורשה סמוכה ולאפשר לטנקים הגרמניים לעבור. כעבור כמה דקות עצרו לידינו טנקים אמריקאיים.

בית היתומים והקיבוץ

נולדתי מחדש ב-13 באפריל 1945. החיילים האמריקאיים שקטעו את הצעדה הפסטורלית שלנו לטרזינשטט, העלו אותנו לרכבים ושמעתי את הרדיו משדר ידיעות על מותו של הנשיא רוזוולט יום קודם לכן. העבירו אותנו לוולדנבורג (Waldenburg), עיירה שכבר טוהרה על-ידי בנות הברית. נכנסנו, ארבעה בחורים יהודיים, לבית שנראה ריק. אחד מאיתנו בישל דיסה, אכלנו אותה בתיאבון רב וכולנו קיבלנו כאבי בטן. למחרת מצאנו במרתף את בתו של בעל הבית והיא שירתה אותנו עד עזיבתנו. בזמן שהותנו בוולדנבורג התפתח בין ארבעתנו שיח ביחס להמשך הדרך. חברי הניחו כי בני משפחותיהם שנשלחו לאושוויץ לא שרדו והחלו לתכנן את עתידם הכלכלי. אני לא ידעתי כי כמעט כל מי שהגיע למחנה בשנים 1942-1943 לא נשאר בחיים וסירבתי להניח הנחות בהקשר זה. הייתי פסימי ביחס להורי אך אופטימי לגבי אחיותי ובמיוחד הניה. החלטתי שאני חוזר הביתה בהנחה שכך יעשה כל מי ששרד.

נסעתי ברכבות ואחרי ארבעה ימים הגעתי לצ'לדז, שם פגשתי כאלה שכבר עסקו בחיפושים. לא הישגתי מידע על משפחתי. חשבתי לגשת לכמה פולנים שהכרתי, למשל בעל הנגריה ויטביצקי או חברת מועצת העיר שאת שמה כבר אינני זוכר, שניהם היו ידידיה של אמי ואצלם הסתתרה הניה בימים הקשים. סופו של דבר לא פניתי אל אף אחד מהם כי חשבתי שלא יצא מכך דבר. נשארתי לילה בצ'לדז בחברת שלושה יהודים נוספים, למחרת נסעתי לבנדן ומשם למשרד הקהילה היהודית שהתארגן בסוסנוביץ, כדי לנסות להשיג מידע ביחס לבני המשפחה שלי. גם שם לא קיבלתי מידע אך הפנו אותי לבית יתומים יהודי בביאלסק

(Bielsko). אברהם פרגריכט, חברי מצ'לדז, הזדמן למקום ויחד נסענו לבית היתומים.

בית היתומים הכיל כמה מאות יתומים, הצעירים שבהם בני חמש, שהגיעו מאזורי פולין וליטא. את המוסד ניהלה ביד רמה דוקטור קומאי, קומאיובה (Komajowa) בפי כל. אחד האנשים המרשימים שפגשתי בחיי. יהודייה מאזור ביאליסטוק, קומוניסטית, רופאת עיניים שהקדישה את חייה לחינוך וצירפה לצוות את אמה שהיתה רופאת שיניים. המוסד היה מסגרת מצויינת אך היא לא התאימה לי. ראשית, הייתי מבוגר יחסית. בנוסף, היתה הרוח הקומוניסטית החזקה אשר ממנה לא התלהבתי אז ומאז, ששרתה במקום תחת שרביטה של קומאיובה. לדוגמא, ההתייחסות השלילית לעיסוק במסחר להבדיל מייצור. כל משפחתי עסקה במסחר ופסילה גורפת של עיסוק זה קוממה אותי. הקומוניסטים לא מצאו לנכון לכבד את חופש הדת וגם התייחסות זו לא מצאה חן בעיני. דעתי היתה כי במקום המשמש משכנם של מאות יתומים יהודיים, חלקם הגדול כאלה שנקרעו ממשפחות דתיות, יש לנהוג בכבוד כלפי הדת ואפילו להקצות חדר קטן כדי שישמש בית כנסת. הגעתי למסקנה כי עלי לעזוב את בית היתומים ומסקנתי זו הצטרפה לתובנה כי איני מעוניין להשאר בפולין. בנסיבות אלה, כשנציגי הארגונים הציוניים הגיעו לבית היתומים ודחקו בנו לעזוב אותו, הייתי מהראשונים שהשתכנעו.

בין השליחים שהגיעו לבית היתומים היו נציגי הנוער הציוני – תנועת נוער יהודית, ציונית, חילונית, א-פוליטית, שלא השתייכה לזרם הסוציאליסטי והדגישה את הרעיון הציוני ואת הגשמתו בדרך של התיישבות בארץ-ישראל. הם שוחחו עם חברי השכבה הבוגרת של המוסד והצליחו לשכנע את רובנו כי עלינו להקים קיבוץ שיכשיר אותנו לעלייה לארץ-ישראל. כך הפכתי לציוני על אף שגדלתי במשפחה חרדית וציונות לא היתה מנת חלקי.

ביולי 1945, חודשיים אחרי שהגעתי לבית היתומים, עזבתי אותו יחד עם כעשרים מבני השכבה הבוגרת של המוסד. נציגי הנוער הציוני הורו לנו להגיע לעיר זבז'ה (Zabrze), מרחק כעשרים קילומטרים מביאלסק ואמרו כי שם יחכו לנו. הם מסרו לנו כרטיסי רכבת ובאחד הלילות הסתלקנו. "הסתלקנו" להבדיל מ"עזבנו" מכיון שנציגי התנועה הזהירו אותנו כי אם נודיע על עזיבתנו באופן מסודר, עלולה הנהלת בית היתומים להקשות עלינו לעשות כן. בזבז'ה הקמנו מעין קומונה – קיבוץ. הוא נקרא תל-יצחק כיוון שהיינו מיועדים להצטרף לקיבוץ תל-יצחק בארץ-ישראל.

שבוע אחרי עזיבתי חזרתי לבית היתומים כדי "ליישר קו". ההחלטה להתייצב בפני ד"ר קומאי הבשילה במוחי אחרי שהגיעו אלינו שמועות כי בבית היתומים רואים אותנו כאילו היינו גנבים שברחו באישון ליל. חשבתי כי דרך עזיבתנו היתה בלתי מכובדת ואף שגוייה, וכי ראוי לתקן את הטעות שעשינו ואת הרושם הרע שהותרנו. גם שמענו כי כמה מהנמצאים בבית היתומים מעוניינים להצטרף אלינו והייתי בדעה שביקורי במקום עשוי להוות עבורם הזדמנות לעשות כן. הייתי בטוח כי הפגישה עם המנהלת לא תהיה נעימה, אבל חשבתי כי חוסר נעימות זה אינו אמור להניא אותי מלקיים אותה. חברי לקיבוץ התנגדו לנסייעתי. נסעתי בכל זאת.

פגישתי עם ד"ר קומאי היתה מרגשת ולימדה אותי שיעור חשוב בחיים. המנהלת, שכינתה אותי "אברמק", קיבלה אותי בחדרה, הציעה לי לשבת ואף עזבה את שולחנה והתיישבה בכורסא לצידו. הסברתי לה מדוע עזבנו כפי שעזבנו, אמרתי שעשינו שגיאה וכי באתי להתנצל בפניה. הפגישה לא היתה קלה אך ניתן לסכם את תגובתה של קומאיובה כאבירית. כשאמרתי לה כי כמה מהנמצאים במוסד מעוניינים להצטרף לקיבוץ, היא ניגשה אליהם ואישרה לכל מי שרצה בכך לעזוב בצוותא עמי. חזרתי לקיבוץ עם

שישה אנשים שעזבו את בית היתומים. בדיעבד זכיתי מחברי למחמאות על עצם ההחלטה לנסוע לבית היתומים ועל הביקור עצמו.

את ד"ר קומאי לא שכחתי אף פעם למרות הכרותנו הקצרה. פגשתי אותה שוב עשרות שנים אחרי עזיבתי את בית היתומים. בשנת 1990 היא הגיעה לישראל ביוזמת צעירי המוסד ששהו בו תקופה ארוכה והתארחו בשפיים. ערכנו לה קבלת פנים ובמסגרת הנאומים שנישאו, בירכתי אותה בשם חברי השכבה הבוגרת. באותו ביקור הבאנו אותה לביתה של מלה לחמן שהיתה מזכירתה בבית היתומים. חברי הקיבוץ התכנסו בבית לחמן ונשאתי ברכה נוספת לכבוד המנהלת. אחרי שנתיים בקרנו אותה, בלנקה ואני, בדירתה הקטנה בוורשה. היא היתה מאוד מבוגרת וניזקקה לסיוע של העוזרת הפולנייה שלה. התרגשנו מאוד מהביקור ואף הזלנו דמעות. מבחינתי היא היתה ונותרה ד"ר קומאיובה, המנהלת אצילת הנפש. את שמה הפרטי מעולם לא ידעתי.

ימים ספורים לאחר הגיענו לזבז'ה, הצטרף אלינו גוסטב – גדליהו לחמן, שהציג את עצמו כמי שידריך את הקיבוץ שלנו ויביא אותנו לארץ-ישראל. למרות ששהינו בזבז'ה רק לצרכי התארגנות, הנהיג גוסטב משטר של קיבוץ כבר בימים הראשונים לאחר הגיעו. הוא קבע תורנויות ונוהלים בנוגע לשמירה, מטבח, ניקיון וכו'. במקביל הוא התחיל להעביר לנו הרצאות בנושאי היסטוריה יהודית וציונות. להרצאות אלה היתה חשיבות גדולה, שכן רבים מאיתנו הגיעו מבתים דתיים חרדיים וציונות היתה מושג עלום עבורנו. התקיימו גם שיחות ביחס למטרה שבפנינו – ההגעה לארץ-ישראל. היה עלינו להגיע לאזור מינכן, שם התארגנו קיבוצים והתכוננו לעלייה לארץ-ישראל. למטרה זו הגיעו אלינו אנשי תנועת "הבריחה" – התארגנות ציונית שהיתה אחראית, בשלהי מלחמת העולם השנייה ואחריה, להגירה הבלתי חוקית של ניצולי שואה לארץ-ישראל. נציגי "הבריחה" הכינו את

גוסטב וכמה מאנשי הקיבוץ, בכללם אנוכי, למשימות שונות כולל מעברי גבול. בינתיים הצטרפו לגרעין שהקים את הקיבוץ חברים נוספים, בעיקר יהודים בודדים מהסביבה, חלקם מבוגרים מאיתנו, ששמעו עלינו. עתה מנה הקיבוץ כחמישים איש.

באחד מימי ספטמבר 1945 הודיעו לנו כי בבוקר שלמחרת נעזוב את זבז'ה ונצא לכיוון הגבול. חילקו אותנו לחמש קבוצות בנות תשעה – עשרה אנשים כל אחת ומינו אחראי לכל קבוצה. הייתי צעיר האחראים והקבוצה שלי כללה את החברים הצעירים ביותר. קיבלנו הוראות כיצד להתנהג כולל הצגת עצמנו כיוונים, למקרה הצורך, וכן איסור מוחלט על דיבור עברית ופולנית. למחרת עברנו ברגל את הגבול מפולין לצ'כיה בלי להתקל בשומרי גבול. רכב שהועמד לרשותנו בצד הצ'כי של הגבול הסיע אותנו לברטיסלבה, משם ברכבת לפראג ואחרי יומיים לפילזן כדי לעבור את הגבול לגרמניה. בהובלת אנשי "הבריחה" עברנו ברגל את הגבול, לאזור ביירוית, משם דרך רגנסבורג ללינת לילה במינכן ולמחרת לפרנוואלד.

פרנוואלד והעפלה

פרנוואלד (Fernwald) היה אחד משלושת מחנות העקורים הגדולים בבוואריה שבגרמניה והכיל מעל שבעת אלפים עקורים. המחנה, שהוחזק על-ידי אונר"א (UNRA) והג'וינט (Joint), היה הציוני בין מחנות העקורים ורוכזו בו קיבוצים מכל הזרמים הפוליטיים. המקום נראה כמו עיירה יהודית בעלת שלטון עצמאי פנימי בפיקוח אונר"א והיווה הפתעה נעימה עבורי. כשהגענו לפרנוואלד קיבלנו בית ברחוב אילינוי שהיה רחוב צדדי. תוך יומיים התארגנו. חילקנו את החדרים בין בנים ובנות ועל-פי גילאים. אף קבענו מנגנונים של תורנויות במטבח (הטבחית הראשית היתה האמא של פפקה שהצטרפה לקיבוץ עם בתה), חדר אוכל, נקיון וכו'.

במחנה התקיימו בתי ספר כלליים ומקצועיים שהוקמו והוחזקו על-ידי שלטונות גרמניה ובהם לימדו מורים גרמניים. הצעירים למדו חצי יום והמבוגרים יצאו להשתלמויות או לעבודות חוץ בבתי ספר, בתי חולים, מתפרת המחנה ועוד. במהלך היום התקיימו במחנה פעילויות נוער מגוונות כגון תהלוכות, מצעדי דגלים, תרגילי סדר וריקודי הורה. למדנו עברית אצל רלה – יהודיה מפולין שהצטרפה לקיבוץ שלנו והיתה מורה לעברית במקצועה. מידי ערב שמענו מגוסטב הרצאה או שיעור. ההרצאות היו בהיסטוריה כללית, היסטוריה יהודית ובעיקר תולדות הציונות והנעשה בארץ-ישראל. הן הרחיבו את אופקינו והשכלתנו והגבירו את העניין והאהדה שלנו לארץ-ישראל ולמפעל הציוני. השיעורים היו חשובים גם מבחינת הנפש. כוונתי לכך שעם השחרור, כשמאבק ההישרדות היומיומי הסתיים, החלו הניצולים להתמודד עם האירועים שעברו עליהם והאבדן שחוו. במצב זה רווחו תופעות כמו חוסר ביטחון, העדר אמון בסביבה ובדידות קשה, במיוחד אצל

אלה שהיו מאוד צעירים בפרוץ המלחמה. היה חשוב לטפל באנשים האלה ולסייע להם לאמץ ולפתח כלים וכישורים כדי שיעלה בידם לבנות לעצמם חיים חדשים טובים.

עניין חשוב היו הדת והמסורת. גוסטב כיבד אותן על אף שלא היה אדם דתי. הוא הבין כי מעט דת וקורטוב של מסורת לא יזיקו ואפילו יועילו, שכן חלק נכבד מאיתנו נקרע בעל כורחו מבתים דתיים. מידי ערב שבת קיימנו ארוחה חגיגית, אשר אותה הכינה הטבחית הקבועה. אחת הבנות הדליקה נרות, ערכנו קידוש ושרנו שירי שבת. כיוון שהכרתי בעל-פה את הטקסים והתפילות, הייתי אחראי על הקידוש. הארוחה היתה אירוע מאוד נעים ואף אחד לא ויתר עליה.

גם עיתון היה לנו. מונתה ועדת עיתון בת שלושה חברים – אליעזר (לייזרקה) מץ, ישקה גולדשטיין (לימים ג'ק ישראלי) ואנוכי ששימשתי יושב ראש הוועדה. מידי חודש הוצאנו עיתון פנימי אותו תלינו על הקיר. העיתון כלל ידיעות חדשותיות, שתיים שלוש כתבות של כל מי שהיה מעוניין בכך והודעות. הוא נחל הצלחה והיווה את הבסיס הרעיוני לעיתון שאת הקמתו יזמתי יובל אחרי כן, במסגרת ארגון יוצאי זגלמביה.

כמה חודשים אחרי הגעתנו לפרנוואלד עבר הקיבוץ שלנו לבית מרווח, בכיכר העצמאות שבמרכז המחנה. באותו הזמן נבחר גוסטב כיו"ר הוועד הבין קיבוצי של המחנה וביוני 1946 הוא נבחר כיו"ר ועד המחנה. תפקידו החדש העסיק אותו בחלק מהערבים ונאלצנו לוותר על חלק מההוצאות שהוא העביר לנו באותם הערבים. עם תחילת תפקידו של גוסטב כיו"ר הוועד בוצעו כמה שינויים ארגוניים בקיבוץ. החשוב שבהם היה בחירת מזכירות בת ארבעה חברים: חנקה רייס, אליעזר מץ, בנימין שטייגמן ואנוכי. אני גם נבחרתי, במקום גוסטב, כנציג הקיבוץ בוועד הבין קיבוצי. אף התחלתי לעבוד בוועד מחנה פרנוואלד ומוניתי להיות אחראי על הקשר בינו לבין

מחשני אונר"א, אשר בהם הוחזקה כל האספקה אותה סיפק הארגון למחנה. גוסטב החדיר בנו גאוות יחידה והקיבוץ שלנו, שהיה צעיר הקיבוצים בפרנוואלד, היה חלוץ בפעילויות רבות. צעדנו בראש המצעד שנערך לכבוד ביקור גנרל אייזנהאואר במחנה ונשאנו את הדגל, תמיד הובלנו בריקודי הורה בכיכר העיר ועוד כהנה וכהנה.

פרנוואלד היה מחנה עקורים ציוני ורמי מעלה שביקרו בגרמניה, ראו לעצמם חובה לבקר בו. היות וגוסטב שימש יו"ר ועד הנהלת המחנה, היווה הקיבוץ שלנו אתר ביקורים והארוחה למבקרים. בין היתר התארחו אצלנו לה גווארדיה – לשעבר ראש עיריית ניו-יורק ששימש אז מנהל כללי של אונר"א, המשורר ה. לייבויק, ד"ר לאון קובוביצקי שהיה מזכ"ל הקונגרס היהודי העולמי ובהמשך היו"ר הראשון של יד ושם. גם הרב הרצוג שהיה אז הרב הראשי של ארץ-ישראל, ביקר במחנה והתארח אצלנו בערב שבת. בארוחה המסורתית ישב הרב בין גוסטב לבניי וכשגוסטב הזמין אותו לערוך קידוש, ביקש הרב שמי שעורך את הקידוש בדרך כלל, יעשה כן גם באותו הערב. עמדתי במשימה בכבוד וזכיתי לברכתו. במחנה בקרו גם אנשי צבא ונציגי שלטון אמריקאים בכירים וכן מנהיגי מפלגות מארץ-ישראל, ביניהם אהרון ציזלינג, מאיר יערי, מישה קולודני (משה קול) פנחס לוביאניקר (לבון), צבי פרופס ויעקב זרובבל.

גם צדדיה הפחות יפים של הפוליטיקה חדרו למחנות העקורים. בפברואר 1946 התקיימה בקיבוץ ניל"י ועידה בין קיבוצית אליה הגיעו מנהיגים רבים מארץ-ישראל. כדרכם של פוליטיקאים, היה פער בין עמדותיהם הרשמיות לבין העמדות האמיתיות שלהם, אותן הם לחשו בחדרי חדרים. פער זה בלט בשאלת הפוליטיזציה של הקיבוצים ובין היתר בשאלה אם יש להמשיך לקיים את "האיחוד" – מסגרת שהוקמה בפולין אחרי המלחמה וכללה את כל הקיבוצים. באופן פורמלי הסכימו נציגי כל המפלגות כי אין לפצל את

הקיבוצים על-פי שיוך מפלגתי וכי משך הזמן יחליט כל קיבוץ לאיזו מפלגה בארץ-ישראל הוא מצטרף. במהלך הוועידה התברר כי נציגי הנוער הציוני נוהגים באופן שיביא לפיצול "האיחוד", בניגוד לעמדתם הפורמלית. גוסטב ואני השתתפנו בוועידה מטעם הקיבוץ שלנו. ההתנהגות של נציגי הנוער הציוני הרגיזה אותנו עד כדי ששינה את דעתו והציע לנו לבטל את הצטרפות הקיבוץ שלנו לקיבוץ תל-יזחק ולהצטרף לאחד מקיבוצי חבר הקבוצות או הקיבוץ המאוחד. באותה העת נוצר קשר עם מנחם גמורמן, מחיילי הבריגדה שפעלו באזור פרנוואלד. גמורמן היה חבר קיבוץ אשדות-יעקב שהשתייך לקיבוץ המאוחד והוא הציע לנו להצטרף לקיבוץ שלו. עניין זה לא סוכם סופית והתלבטנו בו גם בהיותנו בקפריסין.

בשלב מסויים התחילו לחלק לקיבוצים אישורי עלייה לארץ-ישראל. כל קיבוץ קיבל שני סרטיפיקטים פרט לקיבוץ שלנו שקיבל ארבעה. אחרי דיונים החלטנו כי ארבעת חברי הקיבוץ הצעירים ביותר יסעו. יתר החברים נשארו בפרנוואלד ובסוף שנת 1946 התחילו להכין אותנו לעלייה ב' שהיתה עלייה בלתי לגאלית.

בתחילת החורף זימן גוסטב את בנימין שטייגמן ואותי, הודיע לנו כי הקיבוץ שלנו מיועד לצאת בקרוב לדרך, כי הוא ואשתו מלה מצפים לילד ולכן הם ישארו בפרנוואלד ויגיעו אחרי לידתו. שבועיים לאחר מכן חזר גוסטב על דבריו בפני כל חברי הקיבוץ. הוא אמר שהדרך תהיה קשה, אבל הוא ידבר עם אנשי ארגון "הבריחה" כדי שיתחשבו בנו כקיבוץ צעיר העושה את דרכו לארץ ללא המדריך הקבוע. לקראת צאתנו לדרך קרא לי גוסטב לשיחה אישית וביקש ממני לדאוג לשניים – להחזיק את הקבוצה מלוכדת לאורך כל הדרך ולהגיע לקיבוץ אשדות-יעקב.

בלילה קר ומושלג בדצמבר 1946, עלינו על משאיות צבאיות מכוסות ברזנט, בליווי אנשי ארגון "הבריחה". עברנו את הגבול מגרמניה לאוסטריה,

עברנו את אוסטריה והגענו לאלפים שם ירדנו מהמשאיות והתחלנו מסע בשבילים מושלגים, כדי לעבור את הגבול לאיטליה. החורף היה בעיצומו וצעדנו לילה שלם, מבוססים בשלג עמוק. בחורים עזרו לבחורות, צעירים סייעו למבוגרים, לא יכולנו להרשות לעצמנו תקלות. במורדות האלפים האיטלקיים חיכה רכב שלקח אותנו למשרדי הסוכנות היהודית בויה אוניונה, מילנו (Via dell'Unione, Milano). במילנו נשארו כעשרה ימים, מרביתם בשקולה קדורנה (Scuola Cadorna) – בית ספר עצום בו רוכזו קיבוצים לקראת יציאתם להכשרה באזור. משם עברנו לבוגליאסקו (Bogliasco) ליד גנואה (Genova), לכמה חודשי הכנה לקראת העלייה לארץ-ישראל. הרצו לנו, לימדו אותנו והעבירו אותנו מסדרים ותרגילי סדר. אני הדרכתני בנושא "פרשת השבוע" וכן בתרגילי סדר.

יחד עם הקיבוץ שלנו שהו בבוגליאסקו קיבוץ עקיבא של הנוער הציוני מאזור קרקוב וקיבוץ דרור של השומר הצעיר שמרבית חבריו מהונגריה. חברי עקיבא היו מבוגרים ומשכילים מאיתנו שכן רובם היו בוגרי גימנסיה. מבחינה רעיונית היינו קרובים אליהם לאור ההשתייכות שלנו בעבר לנוער הציוני. לכן איחדנו את שתי הקבוצות לקבוצה אשר לה קראנו "בני שלום". הנהלת הקבוצה המאוחדת מנתה חמישה חברים, שלושה מעקיבא ושניים מהקיבוץ שלנו.

ב-7 באפריל 1947 – אחד מערבי חול המועד פסח, עזבנו את בוגליאסקו. סירות קטנות הובילו אותנו לאניה "שאר ישוב" שעגנה במרחק מה מהחוף, סמוך לגנואה. על האניה הקטנה עלו שש מאות ועשרים איש, הצפיפות היתה גדולה, ישנו במיטות שניתלו אחת מעל השניה, חלינו במחלת ים והקאנו רב הזמן. יומיים אחרי ההפלגה עצרה האניה ביוון ואספה כמאה וחמישים מעפילים נוספים. בתום הפלגה בת שבועיים, הקיפו משחתות בריטיות את האניה והודיעו לנו ברמקול כי אנחנו עצורים. הבריטים השתלטו על

האניה, ליוו אותנו לנמל חיפה, אפשרו לנו לשיר את התקווה והעלו אותנו על המשחתת אושן-ויגור (Ocean Vigour) שהפליגה לקפריסין. קבלת הפנים הבריטית היתה צפוייה, הכינו אותנו וציידו אותנו בנשק לקראתה – בקבוקים וקופסאות חסרי תועלת.

בקפריסין נשלחנו ל"מחנה חורף" מספר 65 באזור עיר הנמל פמגוסטה (Famagusta). המחנות היו מגודרים ולא ניתן היה לצאת מהם, אך התאפשר לעבור ביניהם. לכל מחנה היתה הנהלה פנימית ואני הייתי חבר בהנהלת המחנה שלנו. השהות הכפוייה בקפריסין היתה משעממת. למדנו עברית, קיימנו אסיפות, מעת לעת שמענו הרצאות של פוליטיקאים שהגיעו אלינו, ביניהם גולדה מאיר ואהרון ציזלינג, השתדלנו לייחד את השבתות ולחגוג את החגים. כבר היינו מבוגרים ופה ושם פרחו בין עצורי המחנות סיפורי אהבה שחלקם הוביל לנישואין, למשל פילו וחנה מנטל שילוו את חיי מעתה ואילך.

בעקבות מדיניות "הספר הלבן" התירו הבריטים כניסת יהודים לארץ-ישראל על-פי מכסות. הם גם קבעו נוהל כי עצורי המחנות יצאו לדרך על-פי גילם, הצעירים תחילה. נוהל זה מנע מהקיבוצים להגיע לארץ בצוותא והנהלות הקיבוצים נדרשו למסור הוראות ברורות לכל מי שעלה על אניה, בנוגע ליעד בארץ-ישראל אשר אליו יש להגיע. בשלב זה הקיץ הקץ על הקיבוץ המשותף "בני שלום". עקיבא התכוונו להצטרף לקיבוץ תל-יצחק ואילו אנחנו, אחרי מחשבה וויכוחים פנימיים, החלטנו לדבוק ברצונו של גוסטב ולהצטרף לקיבוץ אשדות-יעקב. בישיבת הנהלת "בני שלום" הודעתנו על החלטתנו ובין חברי ההנהלה פרץ ויכוח שהסתיים בפירוק הקיבוץ המשותף.

מידי שבועיים הפליגו חברי קיבוץ שלנו לארץ-ישראל, שם חיכו להם אנשי אשדות-יעקב. תורי הגיע מאוחר יחסית. בתעודה של מחלקת העלייה של

הסוכנות שמי אלברט לוין, בן 17, ממחנה מס' 69, מכסת ילדים מיוחדת מרס 1948 (specail children quota march 1948). ב-12 באפריל 1948 הגעתי לארץ ולמחרת, 13 באפריל 1948, יום השנה השלישי לשחרורי מהמחנות, נכנסתי בשערי קיבוץ אשדות-יעקב.

תם פרק אירופה בחיי. מעתה אחזור אליה כתייר או במסגרת פעילות הנצחת משפחתי וקהילות יהודי זגלמביה.

הקיבוץ בפרנוואלד, 6-1945. אני ראשון מימין בשורה הקדמית

במחנה פרנוואלד, 1946

תהלוכה בפרנוואלד, 1946. אני ראשון מימין בשורה הראשונה, לידי פילו, אחרון בשורה בנימין שטייגמן.

14th batch of special children quota March 1946 THE JEWISH AGENCY FOR PALESTINE Immigration Department הסוכנות היהודית לארץ ישראל מחלקת הגליה	
CERTIFICATE No. 338/IX	
Name	LEVIN Albert
Date of Birth	17
Sex	M
Refugee Ship	Pan
Camp No.	69
Date of departure from Cyprus	יום היציאה מקפריסין
Signature of the Representative	חתימת הנציג
Famagusta	פמגוסטה
	248 - 20000 - 003282 2 cent

אישור עלייה לארץ ישראל על שם אלברט לוין, מרס 1948

פרנוואלד, דצמבר 1945.
משמאל: אני ולידי ברונק

פרנוואלד, 1946

פרנוואלד, 1946
משמאל לימין: בשה, אני, לושה, ישקה, בולק, פילו, לא זוכר, ברקה

בוגליאסקו, איטליה, 1947.
אני שלישי מימין בשורה
השלישית

תהלוכה בקפריסין, 1947

מלחמת העצמאות ושירות בצה"ל

בקיבוץ הצטרפתי אל חברי שהגיעו מקפריסין לפני. היינו קבוצת נוער נפרדת והאחראית עלינו מטעם הקיבוץ היתה טובה דוזוריץ-שימרון, אמו של הרמטכ"ל (לימים) דן שומרון. היא התייחסה אלינו בחמימות רבה כאילו היינו קרובי משפחה שלה, ואנחנו שאיבדנו את משפחותינו, קיבלנו בשמחה את היחס שלה. טובה העבירה לנו שיעורים בנושאים שונים ובכללם ציונות, ארץ-ישראל, הקיבוץ והחיים בו. באותה העת התכוון הקיבוץ למלחמה ועלינו הוטל להעביר ציוד, תחמושת ואוכל לעמדות ההגנה על הקיבוץ. מבחינתנו בעת זו, המושג "ציונות" לא שיקף אידאות גדולות אלא משימות מוגדרות מחיי היומיום, למשל הגנה על עמדה בקיבוץ.

ב-14 במאי 1948 הכריז בן-גוריון על הקמת מדינת-ישראל ומלחמת השחרור פרצה. אשדות-יעקב כותר מצפון ומדרום על-ידי כוחות צבא סוריים, ירדניים ועירקיים. יומיים אחרי פרוץ המלחמה החל פינוי הילדים והאמהות מהקיבוץ הנצור והיה צורך להעביר את המפונים ליבנאל. צעדנו ליבנאל בשבילי עפר, חלק מהילדים הלכו בעצמם ואת חלקם נשאנו על הידיים. השארנו את המפונים ביבנאל וחזרנו לאשדות-יעקב, שוב ברגל.

כשפרצה המלחמה רצינו להתגייס לצבא, אך לא קיבלנו את אישור הקיבוץ לעשות כן. רק ב-7 ביולי, בעת ההפוגה הראשונה, נסענו לתל-אביב והתגייסנו לצה"ל. אני וחבריי בר-לייבקה ורובקה הוצבנו בחטיבה הצפונית (בהמשך שונה שמה לחטיבת עודד) ונשלחנו לגדוד 91 של החטיבה. ממחנה הגיוס בתל-אביב נסענו, באוטובוס משוריין, למפקדת הגדוד במשטרת חלסה, כיום קרית-שמונה. צרפו אותנו לפלוגה חדשה בפיקוד זאב נחשתן מקיבוץ עמיר, שיועדה להגן על יישובי מצודות אוסישקין באצבע הגליל,

מפגש הקיבוץ 'תל אביב 1966, עם אחי עזרי'ל ואי כרזע משמשאל לשלט נוסח רביעי משמשאל בשורה השלישית

ובפועל על תל-אל-קאדי, תל-עזזיאת, הקיבוצים דן ודפנה והמושב שאר-ישוב. אחרי שיעור נשק קצר חילקו אותנו לשלוש מחלקות: מחלקה של אצ"לניקים אשר חלקם היו יוצאי אלטלנה, מחלקה של עירוניים והמחלקה שלנו שהיתה מחלקה של קיבוצניקים.

תל-עזזיאת שולט על כל סביבתו. ב-10 ביולי 1948 הוא נכבש על-ידי פלוגה מהגדוד שלנו ומאז החזיק בו כח מהגדוד שחייליו התחלפו מידי כמה ימים. הגישה אל התל מהצד הישראלי היתה קשה ועקב ההפגזות הסוריות, כמעט שלא ניתן היה להעלות אליו ציוד ואספקה. לקראת כניסת ההפוגה השנייה לתוקף גברו ההתקפות הסוריות וב-19 ביולי 1948, לאחר כניסת ההפוגה לתוקף, כבשו הסורים את תל-עזזיאת. המחלקה שלי החזיקה בתל כמה ימים לפני שנכבש על-ידי הסורים. לא היינו עליו בעת הכיבוש. באוקטובר 1948 השתתפנו בנסיון של חטיבת גבעתי, שלא צלח, לכבוש את משטרת עירק-סוידאן, במסגרת "מבצע יואב". היינו במקום כמה שעות, ספגנו אבדות וחזרנו.

הפעילות המבצעית האחרונה בה השתתפתי במסגרת גדוד 91, היתה "מבצע חירם" שהתקיים בימים האחרונים של חודש אוקטובר 1948 ובו כבש צה"ל את מרכז הגליל העליון והציב את גבולה הצפוני של מדינת-ישראל על הגבול המנדטורי. הגדוד שלנו התמקם בקיבוץ יחיעם ומשם יצא רגלית וכבש את תרשיחא.

בין לבין עברה מפקדת החטיבה לצפת וגם אנחנו הגענו לשם. בצפת מוניתי לתפקיד סמל התרבות של הפלוגה ויצאתי לקורס סמלי תרבות בקיבוץ נען. הקורס נמשך ארבעה ימים והיה חווייה מיוחדת. הרצו בו ישראל גלילי שהיה חבר נען, יגאל אלון, ישראל בר ואחרים. ההרצאות היו מעניינות אך החלק החשוב יותר, מבחינתי, היה זה שמחוץ להרצאות. פגשתי עשרות בחורים ובחורות, רובם קצינים או סמלים שרמתם האינטלקטואלית גבוהה יחסית.

שמעתי שיח אותו לא הכרתי - חילוני, ישראלי, אינטליגנטי, שלא עסק במלחמה ובקרבות. ראיתי את אורח החיים הרגיל של החברה בישראל, כאילו אין מלחמה. מאוד נהניתי. לאחר סיום הקורס לא היתה לי פעילות כסמל תרבות.

עם סיום קורס סמלי תרבות חזרתי לצפת. הגדוד שלנו פורק ונשלחנו לבקו"ם. הוצבתי, יחד עם חברי בר-לייבקה, בחיל הספקה, בבסיס הספקה במחנה סרפנד - צריפין דהיום. מפקד הבסיס היה ראובן שפונט. הכרותי איתו נמשכה שנים רבות, עד לפטירתו, והיתה אחת ההכריות החשובות בחיי. תפקידי הראשון בבסיס היה פקיד כח אדם ומידי כמה חודשים התקדמתי לתפקיד חדש עד לתפקיד של סגן קצין מחסנים בדרגת סמל. באותה העת מונה שפונט לראש ענף מזון בדרגת סגן-אלוף במפקדת חיל הספקה. הוא עבר למפקדה, גם היא בסרפנד, ולקח אותי איתו.

במפקדת חיל הספקה קיבלתי, בשנת 1951, דרגת סגן-משנה. אחרי כשנה קודמתי לדרגת סגן ונשלחתי לקורס קצינים בבה"ד 1, אז במחנה 80. לאחר סיום הקורס חזרתי למפקדה ומשם נשלחתי להקים בסיס הספקה באילת. ירדתי לאילת עם כעשרים איש, קיבלנו שטח ליד הים ובו שני צריפים וכמה אוהלים. צריף אחד חולק למקרר גדול ולמחסן, הצריף השני שימש למשרד ומגורים שלי בתפקידי כמפקד הכח, האוהלים שמשו ללינת החיילים פרט לאוהל אחד שהוסב לחדר אוכל עבורנו ועבור כל מי שהצטרף אלינו לארוחות. הבסיס שהקמנו שימש בסיס הספקה לכל היחידות באזור אילת. מידי בוקר, עם נחיתת המטוס הראשון באילת, הגיעו לבסיס אספקה טרייה של מזון ומיכל גדול של מי שתיה. עקב החום הכבד קבעתי כי היחידות ימשכו אספקה עד לשעה 08.00 ולפנות ערב. באמצע היום כמעט לא היתה עבודה והחיילים בילו את זמנם בעיקר בים.

נשארתי באילת כשישה חודשים, חזרתי למפקדת חיל הספקה, קיבלתי דרגת סרן ובשנת 1953 הוצבתי כקצין הספקה בחטיבת גבעתי, למשך שנתיים. מפקדת החטיבה ובראשה חיים בר-לב, ישבה ברמלה ומעת לעת ירדה לפעולות באזור רצועת עזה. כשהסתיים תפקידי חזרתי למפקדת החיל שבינתיים עברה לתל-השומר.

מבצע קדש החל ב-29 באוקטובר 1956. נשלחתי לבאר-שבע כדי להשמיש ולהפעיל בסיס הספקה סגור שהיה בעיר. לאחר מכן השתתפתי בקורס קציני הספקה מתקדם בבה"ד 6 וסיימתי אותו כחניך מצטיין. הועליתי לדרגת רב-סרן, חזרתי למפקדה ומוניתי ראש מדור חלוקת מזון.

בשנת 1957 חלו שינויים במפקדת החיל. אלוף-משנה עמנואל גלבר הוותיק פרש ולתפקיד מפקד חיל הספקה מונה אל"מ חנן דשא. שפונט, ראש ענף מזון והמפקד הישיר שלי, עזב את צה"ל ועבר לעבוד בתפקיד בכיר בחברת אמפא. סא"ל משה דרורי, מוותיקי ענף המזון, עזב גם הוא לאמפא. בתחומים שהיו רלבנטיים לתפקידי פיקד אל"מ דשא על החיל באופן שלא היה לרוחי. הרהורי על עזיבת הצבא הלכו ותכפו.

סיום השירות הצבאי היה, מבחינתי, צעד לא פשוט. צה"ל היה מקום עבודתי היחיד מאז הגעתי לישראל, הביקורות שקיבלתי היו טובות והיו לי סיבות להאמין כי אתקדם בסולם הפיקוד בחיל, עשיתי כברת דרך ניכרת לקראת הפנסיה, הייתי נשוי ואב לילדה. יכולתי להתאפק ולעבור את התקופה עד לעזיבת דשא, כפי שיעץ לי לעשות סא"ל משה גת - אז ראש הענף שלי ובהמשך מפקד החיל. גם שפונט היה בדעה כי עלי לקחת בחשבון את היתרונות שבהמשך השירות הצבאי. מאידך, שפונט גם הציע לי לעבור לאמפא אם אעזוב את הצבא ודבריו סייעו לי לקבל החלטה. בסופו של דבר גמלה בי ההחלטה להתחיל דרך חדשה. כיון שהחווה שלי עם הצבא חודש מידי שנה, נמנעתי מלהאריך אותו שוב וב-1 ביוני 1960 השתחררתי מצה"ל.

במילואים מוניתי קצין הספקה אוגדתי בדרגת רב-סרן. בשנת 1965 זימן אותי קצין הספקה ראשי דאז - אל"מ משה גת, והטיל עלי, במסגרת שירות מילואים, להקים גדוד הספקה (גה"ס) שני לפיקוד המרכז ולפקד עליו. לרשותי הועמד הסגל של יחידת ההספקה הפיקודית הנייחת (יה"פ) שכלל כ-150 חיילים, קצינים, כמה כלי רכב, מיכליות דלק ומים וכו'. מאלה היה עלי להקים גדוד נייד שישרת את הכוחות ויספק להם אספקה. את משימת הקמת והכשרת הגה"ס לקחתי על עצמי ברצינות גדולה. חקרתי ודרשתי בכל נושא ותחום, מצאתי פתרונות, לעתים בעצמי ולעתים באמצעות המפקדה המתאימה. היעד הראשון שהצבתי לעצמי היה גיבוש צוות הפיקוד של הגדוד. אספתי את מפקדי הפלוגות המיועדים וקיימנו ישיבות מטה בבתים פרטיים, תחילה בביתי ובהמשך גם אצל האחרים. כך נוצר הגרעין הראשון של מסגרת חברתית בגדוד שבדרך. הישיבות האלה נמשכו גם לאחר הקמת הגדוד ולמעשה כל עוד פיקדתי עליו.

הקמנו גדוד הספקה לתפארת. בחורף 1966/7 ירדנו לשדה תימן לאימון אשר במהלכו קבעתי סופית את מצבת מפקדי הפלוגות של הגדוד: מ"פ תחמושת אברהם שמעוני (אמיק), מ"פ דלק יושע וישראל שובל כסגנו, קצין רכב דב רייכנר, מ"פ מזון וציווד שמחה רוניק, מ"פ מפקדה ויקטור לוי. רס"ר הגדוד היה שאול. באותה העת מנה הגדוד מעל 500 חיילים וכ-120 כלי רכב והוא תיפקד על הצד הטוב ביותר. במהלך האימון ביקר אותנו קצין המטה של מפקדת חיל הספקה - סא"ל שמעון גלבו. את גלבו הכרתי בשנת 1950, עת הגעתי למפקדת החיל והוא היה מפקד מיתקן דלק בצפון. הוא התקדם לתפקיד ראש ענף דלק וכיהן כמפקד חיל הספקה. דרכינו הצטלבו גם אחרי השירות הצבאי, בענף האנרגיה. פרט לכך נקשרה בינינו ידידות שנמשכה עד לפטירתו במאי 2013, כשהוא בן תשעים. שוחחתי איתו כשבועיים לפני שהלך לעולמו.

מלחמת ששת הימים החלה ב-5 ביוני 1967. הגדוד שלנו גוייס כבר ב-20 במאי, כמה ימים לאחר תחילת תקופת ההמתנה. כיון שהיה צורך בגוף ניח באזור ג'בל-ליבני ולאור הניסיון אותו רכש בתיפעול סטטי, ירד הגדוד דרך רצועת-עזה, התמקם בג'בל-ליבני והפך למת"ק (מפקדת תחזוקה קדמית) מטכ"לי מרכזי לכוחות הלוחמים בסיני. באמצעות מאות חיילים, עשרות משאיות שפרקו מידי יום סחורות ועשרות מיכליות אזרחיות שהועמדו לרשותו, סיפק הגה"ס אספקה לרבות מים, לכל יחידות צה"ל בסיני. בנוסף, צורפו לגדוד יחידות שק"ם (שירות קנטינות ומזוננים), מצל"ח (מחסן ציוד לחימה) וכן אחזקת ותיקון מקררים בסיני. ב-22 ביוני 1967 השתחררו חיילי הגדוד מהשירות ובכך הסתיים חלקנו במלחמת ששת הימים. לאחר גמר המלחמה קיבלתי דרגת סגן-אלוף, את הדרגות ענד לי אלוף פיקוד המרכז עוזי נרקיס. מפקדת הגדוד הפיקה לקחים והמליצה על שינויים מקצועיים ומבניים. מרבית ההמלצות נתקבלו ובאוגוסט 1971, לאחר יישומן, קיים הגדוד תרגיל גדול ומוצלח באזור ערד, עם האוגדה של גורודיש מפקוד הדרום.

מלחמת יום הכיפורים פרצה ביום כיפור, 6 באוקטובר 1973. הגדוד שלנו, שהיה הגדול מסוגו בפיקוד הדרום, גוייס בו ביום וצורף לאוגדה 143 בפיקוד אריק שרון. התארגנו במהירות, השגנו רכבים ותחמושת נוסף על אלה שהיו ברשותנו, ולמחרת ירדנו והתמקמנו בטסה. כבר ב-7 באוקטובר תדלקו אנשי הדלק של הגדוד טנקים בקווים הקדמיים. עד 10 באוקטובר פעל כל הגדוד פרט למחלקת ציוד שהחלה לעבוד סמוך לכניסת הפסקת האש לתוקף ומאז לא נחה לרגע. הגדוד פעל בשיטות שונות ובין היתר סיפק כעשרים אלף מנות מזון מידי יום ומים מ-22 מיכליות שנעו עצמאית בשטח. היו זמנים בהם הוא היה פרוס לאורך כ-80 קילומטרים, בין רפידיים, טסה ומוצב לקקן. סופו של דבר הגענו לאבו-סולטן שממערב לתעלה ושם נמצאנו ב-25

באוקטובר 1973, עם כניסת הפסקת האש לתוקף. מאז ועד לחתימה על הסכם הפרדת הכוחות ב-18 בינואר 1974, המשיך הגדוד לספק שירותים לאוגדת שרון וליחידות האחרות באזור, ונמצא בכוננות מתמדת. עסקנו גם בשיפור תנאי החיילים ובכלל זאת הקמת מאהלים מסודרים ואפילו צריפי עץ, מקלחות חמות, מטבחים פלוגתיים ומחלקתיים, חופשות וכו'. בשלב האחרון של מלחמת יום הכיפורים, עד לשחרור, צומצמו השירותים אותם סיפק הגדוד והתרבו מסיבות השחרור של הפלוגות והמחלקות. אלה היו גם ימי טיולים, בעיקר ב"ארץ גושן" טרם עזיבת הצד המערבי של תעלת סואץ. אחרי השחרור יצא הספר "הגה"ס במסה ומעש". חברי המערכת נמנו על חיילי הגדוד ובראשה עמד אלי ציפר שכתב חלק נכבד מפרקי הספר. קציני וחיילי הגדוד כולל אני עצמי, תרמו לספר מאמרים והגיגים. בשנת 1976 הוענקה לי דרגת אלוף-משנה (מיל). על-ידי הרמטכ"ל רב-אלוף מוטה גור.

סגן בחיל הספקה, תחילת שנות ה-50

מעיינות הדן, מלחמת השחרור, 1948. אני יושב ראשון מצד שמאל

סגן בחיל הספקה, 1953

עם רובקה (ראובן בק), 1948

אחרי מלחמת יום כיפור, פברואר 1974

בקורס קציני הספקה, 1957. אני רביעי מימין בשורה הראשונה

ענידת דרגות אל"מ על ידי הרמטכ"ל רא"ל מוטה גור וקצין תחזוקה ראשי תא"ל פיני להב, 1976

בסיני, מלחמת יום כיפור, 1973

עבודה

מאז שחרורי מצה"ל בשנת 1960 ועד לסוף שנת 1976 עבדתי באמפא, למעט תקופה בת כארבע שנים אשר בה עבדתי מטעם אמפא בחברת הגז פטרולגו. אמפא עסקה בשיווק מקררים, מזגנים, טלוויזיות, מכונות כביסה ומוצרים נוספים שיוצרו על-ידי מפעלי אמקור ואחרים. היא היתה קונצרן גדול מאוד במשק הישראלי דאז.

לעבודה באמפא הגעתי בעקבות ראובן שפונט, הבוס שלי בצבא. למחרת שחרורי מצה"ל התייצבתי במשרדו של מר זאב גורודצקי – בעל השליטה ומנהל אמפא. גורודצקי שוחח איתי בעברית מטובלת בידיש, קיבל אותי לעבודה, הוציא מכיסו כסף ושלח אותי לחנות OBG לקנות לעצמי שתי חליפות, כיאה לפקיד בכיר באמפא. צורפתי למחלקת השיווק שבניהול שפונט ותוך תקופה קצרה מוניתתי סגנו, נוסף למר סלובודה הוותיק. סלובודה היה אחראי על מכירות באמצעות סוכנים ואני מוניתתי לנהל מכירות ללקוחות גדולים שלא באמצעות סוכנים וכן שימשתי איש קשר בין אמפא לבין מפעלי אמקור. בעבודתי באמפא נחלתי הצלחה. שכרי ותנאי עבודתי היו טובים, וכך גם יחסי עם הממונים עלי ועם חברי לעבודה.

בשנת 1971 התחלתי לעבוד בענף הגז. פטרולגו חברת הגז הישראלית (1969) בע"מ הוקמה על-ידי האחים יגאל וגוריון וייסמן, מתי אלבה, עו"ד דוד רוטלוי ואבנר בן-ש"ך. בשל חוסנה הכלכלי של אמפא וכיוון שעסקה במכירת מכשירים ומתן שירות ללקוחות, הציעו לה מייסדי פטרולגו להיכנס כשותפה לחברה. אמפא נענתה להצעה ובשנת 1971 מינתה אותי כנציגה בפטרולגו. הנהלת פטרולגו באותה התקופה הורכבה מיגאל וייסמן כמנכ"ל, גוריון וייסמן כמנהל טכני, מתי אלבה כמנהל כספים ואני כמנהל מסחרי.

החברה נוהלה על-פי מודל של הנהלה קטנה ולצידה סניפים וסוכנויות אשר בהם התבצע חלק נכבד מהעבודה.

באותה העת ולמעשה עד שלהי שנות ה-80, התקיימה בישראל מעורבות ממשלתית אינטנסיבית בענף הגז. הענף היה נתון להסדרה ולפיקוח של משרד האנרגיה באמצעות מינהל הדלק שקבע את מחיר הגז בשער ב"ן (בתי זיקוק לנפט), את מירווח השיווק ואת מחיר הגז לצרכן. לא ניתן היה להחליף את ספק הגז במהלך קיום חוזה ואפשר היה לרכוש גז רק דרך חברות הנפט שהתקשרו עם שלוש חברות הגז הבלעדיות דאז. כלומר, ענף הגז התאפיין בקביעת מחירים ובהטלת מגבלות כבדות על כניסת חברות חדשות לענף ועל מעבר לקוחות מחברה לחברה. פיגז, הגדולה בין חברות הגז, היתה חברת בת של חברת הדלק פז שהיתה אז בבעלות המדינה. משק הגז בישראל התנהל, במידה לא מבוטלת, על בסיס פיגז ותימחור הגז נעשה על-פי עלויותיה.

כשהגעתי לפטרולגז היתה החברה בתחילת דרכה. הכוונה היתה לקלוט בה לקוחות לא מרוצים של חברות אחרות, אך הפיקוח החמור שהתקיים בענף הגז הקשה על מעבר לקוחות וחברות הגז מצידן עשו מאמצים לחסום אותנו. בנתונים דאז החליטה פטרולגז להתבסס בעיקר על הספקת גז מרכזי לבנייני מגורים חדשים וכך היא עשתה. דרך זו חייבה השקעה ראשונית משמעותית בכל בניין בתקופת הבנייה, תוך הבנה שהחברה תזכה להחזר ההשקעה ולרווח רק לאחר גמר הבנייה ומסירת הדירות לרוכשיהן. השקעה כספית זו נוספה להשקעה הגדולה שנדרשה לצורך הקמת מתקני מילוי גז. כן השקיעה החברה בפיתוח ושיווק מכשירים לחימום, בישול ופיקניקים, הפועלים על גז. שיווק מכשירים אלה סייע לתזרים המזומנים של פטרולגז בטווח הקצר.

עקב תנופת הבנייה הגדולה מאז מלחמת ששת הימים, גדלה פטרולגז במהירות, מעבר לתוכנית המקורית של המייסדים. כפועל יוצא גדלו

ההשקעות במרכזיות גז בבניינים חדשים שנבנו, אשר התחלקו בין החברה לבין הסוכנות שהיתה עתידה לספק גז לבניין. היו סוכנויות שלא הצליחו לעמוד בנטל ובעליהן מכרו אותן לחברה. גם בעלי פטרולגז נדרשו להזרים לחברה כספים, עקב מחנק מזומנים, וחלקם עזבו. סופו של דבר נותרו בחברה שני בעלי מניות – אמפא ואבנר בן-ש"ך.

עמדתי היתה כי יש להגדיל את מאגר הלקוחות של פטרולגז ולהשקיע את ההשקעות הנדרשות לצורך כך, הגם שבאופן מושכל. אבנר בן-ש"ך תמך בגישתי בעוד שאמפא דרשה להאט את הקצב ולהמנע מלקחת על עצמנו מרכזיות גז הדורשות השקעות גדולות. השקפות שונות אלה הקשו על המשך השותפות והפתרון המתבקש היה כי אחד מהשותפים יצא מהחברה. אמפא דחתה את המלצתי לרכוש את חלקו של בן-ש"ך בפטרולגז, בן-ש"ך רכש מאמפא את אחזקותיה ובשנת 1975 חזרתי לתפקידי באמפא.

במחצית השנייה של 1976 פנה אלי אבנר והציע לי לקחת על עצמי את תפקיד המנהל הכללי של פטרולגז. התלבטתי. מחד, משרתי באמפא היתה מכובדת ובו זמנית נוחה ובטוחה. מאידך, לא היה בתפקידי באמפא משום אתגר יוצא דופן וגם לא ראיתי סיכוי לקידום משמעותי במסגרת החברה, כיוון שבני משפחות הבעלים – גורודצקי, אלמן ואחרים, איישו את משרות הניהול הבכירות והיו צפויים להמשיך לעשות כן בעתיד. התפקיד בפטרולגז הציע אתגר גדול, עבודה קשה וסימן שאלה. שוחחתי עם אשתי ובתי שתמכו ועודדו את המהלך. בחרתי באתגר והלכתי לפטרולגז. בראשית שנת 1977 התחלתי לעבוד כמנכ"ל החברה. כפי שסיכמתי עם אבנר בן-ש"ך, אף רכשתי חלק מהון המניות של פטרולגז.

בעייה גדולה מבחינת פטרולגז נבעה משיטת חישוב העמלות ששולמו לחברות הגז עבור חלוקת גז מרכזי לבנייני מגורים. חלוקת גז למרכזיות היוותה חלק חשוב מהפעילות של פטרולגז והיא התבצעה תוך שימוש

במיכלי גז גדולים, משקל כל אחד מהם 48 ק"ג. שימוש במיכלים כאלה היה הגיוני ואף התבקש. אלא שבהספקת גז מרכזי שולמה לחברות הגז עמלה על-פי מספר המיכלים ולא על-פי משקל המיכל. שיטה זו, לא צודקת ובלתי סבירה בעיני, הועילה לפזגו שסיפקה גז מרכזי תוך שימוש מסיבי במיכלי גז קטנים, בני 12 ק"ג כל אחד. מאז חזרתי לפטרולגו עשיתי מאמץ גדול כדי לשכנע את מינהל הדלק, באותה העת בראשות שמעון גלבע, לשנות את שיטת תשלום העמלות, ופזגו מצידה עשתה מאמץ לא פחות גדול להשאיר את השיטה על כנה. בסופו של דבר נתקבלה עמדת פטרולגו, השיטה שונתה ומאז נקבעו העמלות בגז מרכזי על-פי משקל המיכל. עתה שולמה לחברות הגז, עבור הספקת מיכל גדול, עמלה גבוהה בהרבה מאשר העמלה ששולמה להן עבור מיכל קטן. השינוי הזיק בעיקר לפזגו והטיב עם פטרולגו.

פטרולגו החלה לעלות על דרך המלך וכך גם הסוכנויות שלה. הצלחת סוכנות היתה תלוייה, במידה רבה, בנכונותה להשקיע כספים בבניית מרכזיות בבניינים חדשים שנבנו. השינוי בשיטת תשלום העמלות עבור חלוקת גז מרכזי עודד את הסוכנויות להשקיע את ההשקעות הנדרשות.

יחסי עם אבנר בן-ש"ך היו טובים מאוד. הוא אפשר לי לנהל את פטרולגו על-פי דרכי תוך מתן גיבוי מלא ואני הייתי נאמן לו ולחברה. הצעתי אותה קדימה ותחת ניהולי הלך חלקה בענף הגז וגדל משנה לשנה. על אף שגדלה והתפתחה, המשיכה פטרולגו לשאת את האופי המשפחתי שאפיין אותה בתחילת דרכה. אשר אלי, אני מאמין שזכיתי להערכה ולמעמד בענף הגז וגם קשרתי קשרים אישיים טובים עם רבים – נושאי תפקידים ברשויות השונות, בחברות הגז וכמובן עם אנשי פטרולגו – הבעלים וגם הגב' נחמה בן-ש"ך, הנהלת החברה, עובדים, קבלנים, מחלקים, טכנאים, סוכנים ויועצים. עם חלקם אני שומר על קשר עד היום.

במרס 1979 נפטר אבנר ממחלה קשה. בניו מודי ואהוד נכנסו לעסקיו.

בשנת 1985 הם החליטו למנות למשרת מנכ"ל פטרולגו את חיים מרקוביץ ואני עברתי לנהל את פטרולגו תל-אביב. כעבור חודשים ספורים נתבקשתי לחזור לתפקידי כמנכ"ל פטרולגו ונעתרתי לבקשה. עת עברתי לנהל את פטרולגו תל-אביב בשנת 1985, הוסכם כי המניות שרכשתי בשנת 1977 בפטרולגו יומרו במניות של פטרולגו תל-אביב. תוך ראיית העתיד, נותר הסיכום על כנו גם כשחזרתי לתפקידי כמנכ"ל פטרולגו.

ב-1989 החלה רפורמה במשק הגז בישראל במטרה ליצור בו תחרות באמצעות ביטול הסדרי מבנה המחיר שהיו נהוגים בין הרשויות לבין חברות הגז, מתן אפשרות להיכנס לתחום הגז, חיוב בתי הזיקוק למכור גז לכל ספק ומתן אפשרות לצרכנים להחליף ספק. בעקבות הרפורמה הוקמו חברות גז חדשות, בראשן דורגו ואלון גז, והחלה תחרות מסויימת. כפי שהיה צפוי, התחרות הזיקה בעיקר לפזגו, שכן כדי לשמור על לקוחות נדרשו החברות הוותיקות להוריד מחירים, אך רמת ההוצאות של פזגו היתה גבוהה והיא נתקלה בקשיים. נוצרו נסיבות שאפשרו לפטרולגו הקטנה להתמזג עם פזגו כשווה בין שווים ולקבל לידיה את ניהול החברה החדשה שהוקמה בבעלות שתיהן – פזגו 1993 בע"מ. מלאתי את תפקידי בתהליך הנ"ל.

באותה העת עזבתי את תפקידי כמנכ"ל חברת פטרולגו ועברתי סופית לסוכנות תל-אביב של החברה. במסגרת מיזוג החברות פזגו ופטרולגו, בוצעו צעדי ייעול ובכללם ביטול כפילויות של סוכנויות, קווי חלוקה וכיו"ב. סוכנות תל-אביב של פטרולגו קלטה את פעילות סניף תל-אביב של פזגו ושינתה את שמה לפזגו תל-אביב בע"מ, בבעלות שווה של פזגו 1993 בע"מ ושל החברה המשפחתית שלנו – א. גרין אחזקות בע"מ. בשלהי שנת 2002 מכרה החברה שלנו את אחזקותיה בפזגו תל-אביב, דורון ואני עזבנו את מועצת המנהלים של החברה ואף עבודתי כמנכ"ל החברה הסתיימה.

משפחתי

בשנת 1956 התחתנתי עם שרה פלד, לה הייתי נשוי עד לפטירתה ב-10 במרס 1979. היכרנו בשנת 1953 במפקדת חיל הספקה בסרפנד. אני שירתתי בבסיס כקצין בצבא קבע וגם גרתי בו. שרה היתה חיילת בסדיר ושירתה בבסיס כפקידה. קטנטונת, מטר וחצי גובהה, כמעט שלא גוייסה עקב תת משקל. מידי פעם ליוויתי אותה לרחוב נורדאו 103 בראשון-לציון, שם היא התגוררה עם הוריה.

לא הרבה ידוע לי על ההיסטוריה של שרה ומשפחתה. מוצאם מגליציה שבמזרח פולין. אביה נפתלי חי בעיר ירוסלב (Jarosław) שעל גדות נהר הסאן (San), אמה רוזה לבית פלבר הגיעה מהעיירה רווה-רוסקה (Rawa Ruska) ושרה נולדה בירוסלב ב-27 במרס 1934. כשפלשו הגרמנים לפולין בספטמבר 1939, עברו השלושה את הנהר וברחו לקזחסטן. נפתלי סבל מאסטמה ובמהלך חטיבת עצים הוא גם איבד חלק מכף רגלו. תרופות לא היו וגם לא כסף, החיים לא היו קלים אך הם שרדו ועם תום המלחמה הגיעו למחנה ברגן-בלזן (Bergen Belsen) בגרמניה ששימש אז כמחנה עקורים. במרס 1949 הגיעו שרה והוריה לישראל ונשלחו למעברה בבאר-יעקב. בהמשך הם עברו להתגורר בראשון-לציון, ברחוב נורדאו. השכונה בה גרו נקראה שיכון הפועל המזרחי ומרבית תושביה היו דתיים שהשתייכו, כמוהם, לזרם הציונות הדתית. נפתלי עבד ביקב, רוזה שהפכה בשערי הארץ לרחל וכונתה בפי כל רוחל'ה, עבדה בשלל עבודות לפרנסת המשפחה הקטנה. שרה למדה בבית הספר של רשת "בית יעקב", אחר כך בבית הספר המקצועי ספרא ועם סיום למודיה היא התגייסה לצבא.

הוריה של שרה קיבלו אותי בזרועות פתוחות. אביה היה איש עדין ונעים

הליכות, אדם טוב שחסך מפיו כדי לתת לאחרים. כששתו תפירה עבורו ג'קט נוסף כדי שיהיו לו שניים, אחד לימי חול ואחד לשבתות וחגים, הוא מסר את הישן במתנה והסביר כי אין סיבה שלו יהיו שני ג'קטים בזמן שלאחרים אין אף אחד. לאורך כל שנות היכרותנו הוא התייחס אלי כאילו הייתי בנו. בשבתות וחגים בהם התארחתי בביתו, התפללתי איתו בבית הכנסת הסמוך לבית. בפעמים הראשונות בהן הפגנתי את בקיאותי בתפילות, הוא היה מאוד גאה ואף הכיר ביני לבין חלק מהמתפללים. באותו בית כנסת המשכתי להתפלל גם אחרי פטירתו, כל אימת שנמצאו בראשון-לציון. החותנת שלי היתה אדם שונה לגמרי, אשה חזקה שנשאה את משפחתה על כתפיה. נפתלי נפטר ממחלה קשה בשנת 1963, אחרי תקופת סבל ארוכה וכשהוא בסך הכל בן חמישים ותשע שנים. רוח'ה חיה שנים רבות אחריו ונפטרה ב-7 ביוני 1988, כשהיא בת שמונים ושניים.

שרה מצאה חן בעיני. בעלת אישיות קורנת וטבע סימפטי. גם הרקע ממנו היא הגיעה התאים לי. ב-19 ביולי 1956 נישאנו בקפה לורנץ, בדרך יפו-תל-אביב. שנה וחצי לאחר מכן, בשבת ה-7 בדצמבר 1957, נולדה בתנו ענת. שמה הנוסף חנה, על שם אמי. ענת היתה תינוקת גדולה והגיחה לעולם כששפע שיער שחור לראשה. השמחה היתה גדולה ושמחתי שלי, שאיבדתי את משפחתי בשואה, היתה כפולה ומכופלת. נשלחתי למסור דיווח מייד ללב ולסבתא הטריים. טלפונים לא היו ונסעתי לביתם בגשם סוחף. השכנים מרחוב נורדאו השתתפו בשמחתנו ואף אחד לא העביר ביקורת על הטנדר הצבאי שחצה את השכונה הדתית בשבת. ב-23 בספטמבר 1961 נולד לנו בן. תינוק ענק, את ראשו כיסתה פלומה בלונדינית אשר אותה בקושי ראו, אך את עיניו הכחולות הגדולות ראו מרחוק. הפעם היה עניין השמות מסובך. אני רציתי לקרוא לבן שלי על שם אבי דב, לפחות כשם שני. ואז פנתה אלי רוח'ה ברגר, בת דודתי מלוס-אנג'לס, וביקשה לקרוא לילד על

שם אביה ראובן זינגר שניספה בשואה ובשל היותה חשוכת ילדים לא יזכה שמו להנצחה. בשלב זה נכנסה לתמונה האמא של שרה והודיעה כי היא לא התערבה עד כה, אך לא עוד, שהרי המדובר בנכד היחיד שלה ובנין היחיד של אביה האהוב משה-אריה שניספה אף הוא בשואה. סופו של דבר נקרא הרך הנולד דורון, שם הכולל את האות דלת לזכר אבי דב ואת האות ריש לזכר דודי ראובן זינגר. שמו השני משה, על שם סבא רבא משה-אריה פלבר. כולם היו מרוצים.

מאז נישואינו גרנו במעוז-אביב, שיכון צבא קבע שנבנה בשנות החמישים מעבר לירקון, ליד תל-ברוך והדר-יוסף. רבים מהנהגים הנוסעים מתל-אביב, דרך שדרות רוקח, לתל-ברוך ולצהלה, אינם מכירים את פינת החמד שעל פניה הם חולפים. מעוז-אביב היתה שכונה נהדרת, מעין מובלעת קטנה של בתי רכבת ארוכים וביניהם כרי דשא רחבים. התושבים הראשונים של השכונה היו אנשי צבא קבע וביניהם חיים בר-לב, רחבעם זאבי (גנדי), מאיר שמגר, קלמן מגן, יוחנן גור, משה בר-כוכבא (בריל) ומאיר פעיל. חלקם עזבו אחרי תקופה קצרה ואחרים חיו בשכונה שנים רבות. האוכלוסיה כללה בעיקר משפחות צעירות, הילדים למדו בבית הספר היסודי מגן ורובם הצטרפו לתנועת הצופים. את שעות הפנאי הם בילו בעיקר בחוף. לתל-אביב נסעו בטרמפים או באוטובוס שעשה סיבוב גדול.

למעוז-אביב הגעתי עת נרשמתי לתוכנית דיור שהוצעה לאנשי צבא קבע. חלוקת הדירות בשכונה נקבעה על-פי הגרלה ובגורלי עלתה דירה בבית 5 כניסה 6 קומה רביעית. שרה ואני התגוררנו בדירה זו כל השנים עד לפטירתה, גידלנו בה שני ילדים שישנו באותו החדר ואירחנו אורחים למכביר. לא היה צפוף וגם לא היה שום קושי לטפס 54 מדרגות כמה פעמים ביום. עזבתי את מעוז-אביב רק בשנת 1985, כשעברתי לגור בדירה שברחוב בראזני 3 רמת-אביב ג', בה אני גר עד היום.

שרה היתה בת, רעיה, אמא וחברה נפלאה. בת נעורים ניצחית, בעלת חן שופע וחוש הומור מפותח, אדם נח לבריות ומסביר פנים. היא גם היתה מארחת למופת וקונדיטורית משובחת. כולם אהבו אותה והיא הפכה מוקד עלייה לרגל לשכנים ולחברים, כולל חבריהם של הילדים שהגיעו גם בהעדרם. בהשכלתה היתה שרה מנהלת חשבונות מוסמכת. כשענת נולדה היא הפסיקה לעבוד וחזרה לעבודה בהדרגה, אחרי יותר מעשור. גם אחרי חזרתה לעבודה ניהלה שרה את הבית וגידלה את הילדים בהיקף של משרה מלאה. היא זו שלימדה את ענת לקפוץ בחבל ולשחק "חמש אבנים", היא רצה אחרי שני הילדים כשעשו את צעדיהם הראשונים ברכיבה על אופניים והגיעה לעבודתה בכיתן כשהיא רוכבת על האופניים של דורון, היא שיחקה עם דורון בתחילת דרכו כשחקן ברידג', היא התייצבה בבתי הספר כדי לשמוע תשבחות על שני התלמידים הטובים שלנו וגם כדי לשמוע ביקורת על התלמידה ענת שלא הצביעה בשיעורים ואלמלא הבחינות כלל לא היו יודעים מי היא, ועל התלמיד דורון שלא הפסיק להפריע על אף שעשה זאת בדרכו החיננית. אני נכנסתי לתמונה רק כשרה החליטה שיש בכך צורך וכך קרה לעתים נדירות. אחד מאותם המקרים אירע פחות משבוע אחרי תחילת לימודיה התיכוניים של ענת בגימנסיה הרצליה. היא החליטה כי אינה רוצה ללמוד בבית הספר הזה אלא בתיכון עירוני ד'. הנהלת הגימנסיה לא ששה לשמוע על ההחלטה וניסתה לשכנע את ענת לחזור בה ממנה, בנימוקים שונים לרבות אובדן שכר הלימוד שכבר שולם ואי קבלת המלגה בה היא זכתה. עד היום איני יודע מדוע החליטה ענת את אשר החליטה. היה ברור שהיא לא רוצה ללמוד בגימנסיה אליה נרשמה. לא העקנו עליה, נשלחתי להנהלות שני בתי הספר עם הילדה, היא עברה לעירוני ד' ומעולם לא הצטערה על כך.

ארבעתנו – שרה, ענת, דורון ואנוכי היינו מעורים במעוז-אביב ואף כיהנתי,

משך תקופה מסויימת, כיו"ר ועד השכונה. במעוז-אביב רכשתי מכרים וידידים רבים ושני חברי הטובים ביותר התגוררו בה. כוונתי לאברהם פאר (מקודם פרגריכט) שגר בבית 2 כניסה 6 ולמשה רייכמן שגר בבית 1 כניסה 1. אברהם היה חברי משך כשבעים שנה, מאז ילדותנו בצ'לדז. את מוישה היכרתי דרך אברהם בשנת 1950 והיינו חברים מעל חמישים שנה. שרה, פנינה רייכמן וסוניה פאר היו חברות קרובות והילדים שלנו היו בני אותם הגילאים וגילאים סמוכים. כל אלה הפכו את החברות עם אברהם וסוניה ועם מוישה ופנינה לעניין יומיומי שהתבטא, בין היתר, במפגשים תדירים בשכונה, משחקי קלפים בערבי שישי, יציאה משותפת לבילויים, טיולים עם המשפחות ברחבי הארץ ועוד. החברות נמשכה גם אחרי פטירת שרה אך הפרקטיקה השתנתה, בעיקר עקב השינויים שחלו בחיי. לצערי, אברהם ומוישה כבר אינם בין החיים. שניהם נפטרו ב-21 בדצמבר 2004. עם פנינה וסוניה אני ממשיך להפגש בשמחות, אזכרות ובתי קפה.

חבר נוסף ברשימת חברי הטובים ביותר היה פילו ובשמו הרשמי שרגא מנטל. יליד לבוב, מבוגר ממני בכמה שנים, הצטרף לקיבוץ שלנו בזבז'ה ומאז לא נפרדו דרכינו. את אשתו חנה הוא הכיר במחנות בקפריסין. רב השנים התגוררו בני הזוג מנטל בדירתם הקטנה שברחוב פטאי ברמת-אביב ובה הם גידלו ארבעה ילדים ואירחו אין ספור אורחים, בכללם חברי הקיבוץ שלנו. עבור חלקנו הם הפכו למעין משפחה, עד כדי שבהזמנה לחתונה שלי הם צוינו כקרובי החתן. בר-לייבקה גמירוב, בולק מילשטיין, ישקה ישראלי, מוניק גרייבר, לייזרקה מץ, לייבל קוזלובסקי ואחרים, כולנו בילינו אצל פילו וחנה. כשהיינו רווקים הגענו לבדנו וכשהקמנו משפחות הגענו עם הנשים והילדים. פילו היה איש לבבי, בעל קסם אישי ומארח מצויין, אך מי שנשאה בנטל היתה חנה שהאכילה את כולנו. העוגות המגולגלות היבשות שלה היו הטעימות שאכלתי בחיי. משך השנים חדל חלק מהחברים להגיע לבית מנטל.

בר-לייבקה נפטר צעיר, ישקה חי בטורונטו, מוניק עזב לבלגיה, לייזרקה גר בחיפה. הקשר שלי עם פילו ועם חנה לא דעך אף פעם. מאז שנות החמישים ביליתי בביתם כמעט מידי שבת, בהרכבים שונים. פילו נפטר ביוני 2005. חנה נפטרה באוגוסט 2012. בנוטיהם בתיה ויפעת שומרות אתי על קשר. גרנו במעוז-אביב אך את ראש השנה, יום כיפור, סוכות ופסח בילינו בבית הוריה של שרה. השהות ברחוב נורדאו 103 היתה אהובה עלינו והרחבנו אותה ככל שהתאפשר. אותו פתרון אומץ גם כששרה ואני יצאנו לחופשות. בראשון-לציון נהגנו בהתאם לכללי ההתנהגות בשכונה הדתית. בשבתות וימי חג היה הרכב מושבת, הרדיו סגור ומשך שעות ארוכות שיחקתי שח עם בני השכונה, ביניהם מוישה - בנם של השכנים רוטמן וכן שמריהו בקרמן - חברו של השכן מנחם דטלקרמר. בדרך כלל ניצחתי אותם, אבל זו לא היתה חכמה כל כך גדולה שכן הייתי שחקן טוב. מנחם עצמו שיחק שש-בש, משחק אותו הוא לימד את שרה ואת ענת. הן התלהבו מהמשחק וענת לא הפסיקה לשחק אותו. הפעילות הזו התקיימה, בדרך כלל, במרפסת של בית משפחת פלד, כשהחותנת שלי מציצה מעת לעת מהצד, בודקת אם אנחנו מנצחים במשחקים וחוזרת לעיסוקיה.

בראשון-לציון היו לענת פעילויות נוספות. תחילה היא הלכה לקייטנה שהתקיימה בגן אשר גבל בבית הסבא והסבתא. בהמשך היא השתתפה במפגשים של בני-עקיבא. היו לה חברים וחברות בשכונה, אך על כולם היא העדיפה את עוזי גרטנלוב ומשה שיף - הצעירים בין ילדי השכנים הסמוכים, שהיו מבוגרים ממנה בכמה שנים. איתם היא שיחקה, למשל, בתופסת. היא, הילדה והצעירה בין השלושה, היתה תמיד התופסת. באחד המשחקים דרסו אותה אופניים ומאז התנוססה צלקת בדיוק באמצע המצח שלה. פער הגילאים בין דורון לבין ילדי השכנים היה גדול והוא בילה איתי חלק נכבד מהזמן. הוא הצטרף אלי לתפילות בבית הכנסת, בשבתות היינו

הולכים ל"שלשידעס" (שלוש סעודות), בשמחת תורה היינו נוסעים גם לבית הכנסת של הרבי מקאליב ולחוויה זו הצטרפה גם ענת שהוקסמה ממראהו של הרבי. בהזדמנויות שונות שמענו דרשות של הרב גרינברג - רב בית הכנסת וכן של השכן שמואל שיף שהיה תלמיד חכם ואדם מאוד נחמד. אני מאמין כי בראשון-לציון הקניתי לדורון את ידיעת התפילה ואהבת המסורת הניכרות בו עד היום.

כשענת גדלה היא הודיעה שהיא נשאת במעוז-אביב ובזאת נסתיימו החופשות בראשון-לציון. נפתלי כבר לא חי והסבתא הגיעה אלינו. נשארנו ביחסים טובים עם השכנים מרחוב נורדאו; מעת לעת יצאנו עם חלקם לטיולים בארץ; כשדורון חגג בר-מצווה ביקשו חברי קהילת בית הכנסת כי הוא יעלה לתורה גם אצלם וכך היה; כששרה נפטרה הגיעו השכנים להלוויה שלה ומר שיף הספיד אותה; ציפורה שיף התחתנה בשנה שלאחר פטירת שרה, ענת ואני הגענו לחתונה לזמן קצר כדי לכבד את הכלה והוריה; השכנות חנה רוטמן ואדלה דטלקרמר נפטרו באותו היום והלוויותיהן נערכו זו אחר זו. הסבתא נתנה הוראות, אני הלכתי איתה להלוויה של הגברת דטלקרמר, שעתיים אחרי כן הגיעה ענת מירושלים ולקחה אותה להלוויה של הגברת רוטמן, באותו בית קברות בראשון-לציון; מר רוטמן אושפז בבית חולים סמוך לפני פטירתו וכולנו הגענו לבקר. אלה היו היחסים עם השכנים מרחוב נורדאו.

החותנת שלי היתה חלק בלתי נפרד מהמשפחה המצומצמת שלנו. הורי ואחיותי ניספו בשואה, שרה היתה בת יחידה, נפתלי נפטר כשדורון היה בן פחות משנתיים. היתה רק היא - אמא, סבתא וחוננת. מידי שבוע, משך כל השנים עד לפטירת שרה, היא היתה מגיעה מראשון-לציון למעוז-אביב. באה ביום רביעי וחוזרת ביום חמישי. בפרק הזמן הזה היא נמצאה עם שרה ועם הילדים, אך גם בישלה וסייעה בכל דרך. פרט לכך היא שהתה אצלנו

בכל עת בה שרה נזקקה לעזרה כלשהי, למשל לצרכי אירוח ויתר אירועים. כמובן שהיא נמצאה איתנו כשהיא עצמה נזקקה לעזרה, למשל כשחלתה. כבר אמרתי כי כשהפסקנו לנסוע לראשון-לציון, היא הגיעה למעוז-אביב לתקופות החגים וכן נשארה עם הילדים כשיצאנו לחופשות בארץ ובחו"ל. טיול לחו"ל באותן השנים לא היה שכיח כפי שהוא היום. שרה ואני נסענו ביחד לחוץ לארץ שלוש פעמים בסך הכל. בקיץ 1967 הפלגנו לאירופה במסגרת של טיול מאורגן, הטיולים הפופולריים דאז של חמש ארצות בשלושים ימים. נסיעה זו היתה יציאתי הראשונה מישראל מאז הגעתי אליה באפריל 1948. ב-30 במאי 1972 טסנו לארצות הברית ולקנדה ובדיוק בזמן שהותנו בשדה התעופה ארעה שם ההתקפה הרצחנית של קוזו אוקמוטו, בה נהרגו ונפצעו כמאה איש. בפברואר 1979 יצאנו למזרח הרחוק, במסגרת קבוצה שהתארגנה וכללה סוכנים של חברת פטרולגו ואותי שהייתי אז מנכ"ל החברה.

הטיול למזרח הרחוק אמור היה להיות חוויה מיוחדת והפך לאסון גדול. כשבועיים לפני הנסיעה התלוננה שרה על כאב ראש חזק, כאילו קיבלה מכה בראש. חששנו כי היא סובלת מזעזוע מח והגענו, עם פילו, לבית החולים איכילוב. בדקו אותה, אמרו שזזה לה חוליה והורו על מעקב. גם ביקרנו אצל ד"ר דוד קוגן. ישעיהו יעקובי – המעביד של שרה, דחק בה לגשת אליו על אף שהיה מומחה לגניקולוגיה. ד"ר קוגן המליץ לשרה לנסוע (בדרכנו חזרה ארצה עם ארונה של שרה קראנו בעיתון כי ב-7 במרס 1979 הוא נרצח עם גרין). כאב הראש חלף ולדאבוני לא ביטלנו את הנסיעה. בדרכנו למזרח, עצרנו בקופנהגן לחניית לילה ושם קבלה שרה התקפה נוספת של כאבי ראש חזקים. התכוונתי לבטל את הטיול, אך עד לשעות הבוקר הכאבים חלפו והטיול נמשך. התחנה הראשונה שלנו במזרח הרחוק היתה בנגקוק, שם הגיעה ההתקפה השלישית של כאבי ראש, שלוותה בשיתוק של אזור העין.

הזמנו רופא לחדרנו במלון ולמרבחה הצער נתקלנו בשרלטן נוסף. ד"ר פראטאן, שהומלץ על-ידי בית המלון, אמר כי שרה סובלת מ"פציאליס פריפרי" (שיתוק מקומי), כי הבעייה אינה קשה אך היא דורשת טיפול תרופתי ארוך. הוא המליץ ששרה תחזור לישראל. בביקורו נכחה ענת שדפקה על דלת חדרנו במלון כמה דקות לפניו. באותם ימים היא היתה אמורה להתחיל את הטיול הגדול אותו תיכננה זמן רב, אחרי שעבדה באמסטרדם כדי לממן אותו. היא לא ראתה אותנו ארבעה חודשים ולכן החליטה להתחיל את הטיול בנגקוק והגיעה לעיר כשהיינו שם. ענת חשבה שחוות דעתו של ד"ר פראטאן שטחית והציעה לאשפז את שרה בבית חולים טוב בבנגקוק, כדי שיבדקו אותה באופן יסודי. הרופא שלל את הצעתה ואמר כי אינה מבינה דבר ברפואה. עשינו טעות גדולה והקשבנו לו. פחות מיומיים אחר כך, בבוקר יום שישי, בחדר האוכל של בית המלון, טרם צאתנו לשדה התעופה כדי לטוס לישראל כפי המלצת הרופא, איבדה שרה את ההכרה. היא נפטרה בבית חולים למחרת, שבת ה-10 במרס 1979. בדיעבד התברר כי היא סבלה ממפרצת (אנורזימה) במח ויתכן כי ניתן היה להציל את חייה לו היתה מנותחת לפני שהתמוטטה. חזרתי לישראל עם ענת ועם ארונה של שרה. צבי דגני, אז סוכן פטרולגו בפתח-תקוה, לא עזב אותנו לרגע. הפצרנו בו כי ימשיך לטייל עם הקבוצה אך הוא סירב, חזר איתנו לארץ ורק אז טס למזרח והצטרף לטיול. את התנהגותו אזכור תמיד.

החיים נמשכו. בתקופת העדרותנו מהארץ שהתה אמא של שרה במעוז-אביב עם דורון. אחרי פטירת שרה היא נשארה איתנו ובהמשך חילקה את זמנה בין הדירה שלנו במעוז-אביב לבין הבית שלה בראשון-לציון. כיון שכך, שונו סידרי השינה בדירת מעוז-אביב. דורון ואני ישנו במיטה הזוגית של שרה ושלי, הסבתא חילקה את חדר הילדים עם ענת. היא כבר לא היתה צעירה וגם פחות בריאה. שנה וחצי לפני פטירת שרה היא נותחה

אחרי שחלתה במחלה קשה והתאוששה במהירות מהניתוח ומהטיפולים שבעקבותיו. אך אובדן בתה היחידה היה מהלומה כבדה מכדי לחזור לחיים תקינים.

מאז פטירת שרה מילאה אמה, במידה רבה, את תפקיד אם המשפחה ומנהלת הבית. היא בישלה את ארוחותינו, טיפלה בכביסות, תיפעלה את העוזרת וכו'. סייענו לה, כל אחד כפי יכולתו. היא היתה בת בית לכל דבר וכך ראו אותה כולם – היא עצמה, הילדים, אני, שכנים וחברים. כולם חיבבו אותה, אשה מבוגרת הלבושה בדרך כלל בחלוק וחגורה בסינר ולה לשון מושחזת וחוש הומור יוצא מהכלל. היא היתה בשלנית לעילא ולעילא, תבשיליה הזכירו לי יותר מכל את אלה מהבית שלי בצ'לדז ומשך שלושים ושלוש שנים אכלתי אותם בתאבון רב: געפילטע-פיש, קרעפלעך, קניידלעך, לאקשן, בארשט, לאטקעס, לעקעך ועוד. לתפריט נוסף גם מרק תפוחי אדמה כהה אשר כונה "שווארצע זופע" – מרק שהיה פופולרי בתקופת הצנע ואותו גם אני ידעתי לבשל. הוא כלל קמח שטוגן במרגרינה והעניק למרק מראה כהה, תפוחי אדמה, מלח ומים. כששחקן הכדורסל לו סילבר, איתו התיידדה ענת במסגרת לימודיה בפקולטה למשפטים, היה מגיע לביתנו, התקיימה בינו לבין הסבתא תקשורת מצחיקה. היא כנתה אותו "סילביער" והוא, ממרומי גובהו, במבטא אמריקאי כבד, היה מבקש מנה של "מרק שחורה".

הסבתא אהבה את הילדים, הם גמלו לה באהבה ומסירות אין קץ ואף אני עשיתי כמיטב יכולתי. ענת תמיד אמרה כי יחסי אל הסבתא הקנה לי מקום של כבוד ברשימת ל"ו צדיקים ואני תקווה כי אני ראוי לפחות למקצת המחמאה. כשדורון התחתן, הובילה הסבתא את הכלה לחופה יחד עם אמה של רחל. כשענת קיבלה את ההסמכה כעורכת דין, נסענו הסבתא ואני לטקס בתיאטרון ירושלים ועוד כהנה וכהנה. עד יומה האחרון נותרנו משפחה מאוד קרובה והיא לא נשארה לבדה.

במרס 1988 התגלה כי החותנת שלי חלתה שוב בסרטן. היא נותחה וב-7 ביוני 1988 נפטרה בבית החולים אסף הרופא. שלושה ימים לפני פטירתה חגגנו, במחלקה, את יום הולדתה ה-82. היא כבר סבלה כאבים עזים אך הצליחה לכבות את הנרות הדולקים על העוגה אותה אפתה ענת לכבוד האירוע.

שני ילדים נולדו לי – ענת ודורון. שניהם גדלו במעוז-אביב, באותה דירה ובאותו חדר. שניהם למדו בבית הספר היסודי מגן, שניהם היו חברים בשבט הנשיא של הצופים ודורון היה מדריך בשבט. משך כל השנים הם התגוררו סמוך אלי, למעט תקופת מגורים קצרה של ענת בירושלים. כיום גרה ענת בשכונת נווה-אביבים ודורון גר בתל-ברוך צפון.

ענת סיימה בשנת 1975 את לימודיה בתיכון עירוני ד' בתל-אביב. היא שרתה בחיל אויר כחוקרת מודיעין אוויר והוצבה בבסיס מודיעין בסיני. ביום שחרורה מהצבא היא החלה ללמוד משפטים באוניברסיטת תל-אביב ולאחר שנת הלימודים הראשונה, לקחה פסק זמן כדי לטייל סביב העולם. טיול כזה, במיוחד של בחורה בגפה, לא היה מקובל אז וניסינו להניא אותה מלנסוע. היא נסעה לאמסטרדם שם עבדה כדי לממן את הטיול, ובמרס 1979 הגיעה לבנגקוק במטרה לפגוש את שרה ואותי למשך כמה ימים ולהמשיך הלאה. ארבעה ימים אחרי הגעתה נחתנו בישראל עם ארונה של שרה. ענת השלימה את לימודי המשפטים, התמחתה משך שנה אצל עו"ד אשר חלד ואת שנת ההתמחות השנייה עשתה בירושלים, במשרדו של עו"ד ארנולד שפאר, שם המשיכה לעבוד כעורכת דין שכירה. אחרי ארבע שנים בירושלים היא חזרה לתל-אביב ובשלב כלשהו פתחה משרד והחלה לעבוד כעורכת דין עצמאית. בשנת 1988 היא נישאה למשה פנחס, בחתונה צנועה שנערכה בבית הכנסת בנווה-אביבים. משה עובד שנים רבות בבנק הפועלים וכיום הוא מנהל את החברה לנאמנות של הבנק. שלושת ילדיהם – בר, עומר ודור גדלו

בנווה-אביבים, למדו בבית הספר היסודי ארזים ואחרי כן בחטיבת הביניים ובתיכון אליאנס. בר שרה – נכדתי הבכורה, נולדה באפריל 1989. אחרי שירותה הצבאי היא טיילה בדרום ומרכז אמריקה, למדה משפטים ומינהל עסקים במרכז הבינתחומי בהרצליה ובימים אלה סיימה את ההתמחות במשרד הממונה על הגבלים עסקיים בירושלים. נכדי עומר אלי נולד בערב סוכות, אוקטובר 1990. את שירותו הצבאי הוא עשה כחוקר מצ"ח (משטרה צבאית חוקרת) ובהמשך, ביחידת העלית ימל"ם (יחידה מרכזית לחקירות מיוחדות). גם הוא טייל בדרום ומרכז אמריקה, משך שמונה חודשים, ועתה הוא לומד משפטים וחשבונאות באוניברסיטת תל-אביב וסיים את שנת הלימודים השניה. הבן הצעיר של ענת הוא דור רפאל שנולד במרס 1992 ולומד כלכלה במרכז הבינתחומי. לפני תחילת לימודיו הוא ניהל את בית הקפה "אספרסו בר" בקניון רמת-אביב. נהגתי להגיע לבית הקפה ולהתבונן בו בזמן עבודתו. נהיית מכל רגע.

דורון למד בבית הספר ליידי דייוויס – תיכון עיוני שנפתח באותן השנים ליד מעוז-אביב ובו למדו ילדי השכונות הסמוכות. הוא התגייס לצבא פחות משנה אחרי פטירת שרה ומסיבה זו הסכים לוותר על שירות קרבי. הוא שרת כחוקר מצ"ח תחילה בקריה בתל-אביב, אחר כך בשארם-א-שייח ועם פינוייה במסגרת הסכם השלום עם מצרים, בבסיס בערבה. מאז ילדותו ניכר בו כישרון מתמטי מובהק ולאחר שירותו הצבאי הוא למד מתמטיקה ומחשבים באוניברסיטת תל-אביב. בתחום המחשבים הוא עבד בכמה חברות ואף פיתח תוכנה אשר אותה מכר. בילדותו לימדתי אותו לשחק שח וגם ברידג'. בברידג' הוא התמיד, עבר אותי מזמן ומשחק ברמה גבוהה מאוד, משתתף בתחרויות וזוכה להישגים. לעניינים שבנפש הוא גם מנגן בגיטרה וחבר בהרכב מוסיקלי. כחצי שנה לאחר פטירת שרה הוא הכיר את רחל לנגסם ואיתה התחתן באוגוסט 1985 בגן אורנים, היכן שחגגנו את מסיבת

הבר-מצווה שלו (בת דודתי רוחל'ה ובעלה פנחס ברגר הגיעו לשני האירועים מלוס-אנג'לס). ביתם הראשון של דורון ורחל לאחר נישואיהם היה בדירה שלנו במעוז-אביב, בעוד שאני עברתי לגור בדירה שרכשנו ברמת-אביב ג'. רחל עוסקת בעריכת דין בתחום העסקי-מסחרי. הבת הבכורה שלהם היא דנה, ילידת מאי 1994, שלמדה במגמת קולנוע בבית הספר לאמנויות ואחר כך בתיכון לאמנויות תלמה ילין ובשירותה הצבאי היתה מאבחנת פסיכוטכנית. לאחר שיחרורה מהצבא היא נסעה לאוגנדה כדי לטפל, בהתנדבות, בילדי פליטים מדרום סודן שגורשו מישראל. אחותה – נעמי, נכדת הזקונים שלי, נולדה באוקטובר 1999 והיא לומדת בבית הספר בכפר-הירוק. שתי אחיות, דנה דומה לאמא שלה ונעמי הינה שיכפול של דורון, מה שבא לידי ביטוי גם בכישוריה בתחום המתמטי ובחוש ההומור שלה.

בשנים שאחרי פטירת שרה השקעתי את רב זמני בעבודה בתחום הגז ובארגון יוצאי זגלמביה. את הערבים ביליתי בעיקר בחברת חברי הטובים מוישה, פנינה, אברהם וסוניה, שהגיעו לביתי במעוז-אביב כמעט מידי ערב משך שנתיים. בהמשך, בעידודם של ילדי, פגשתי כמה נשים, ובשנת 1988 התחלתי לצאת עם בלנקה גלברד.

בלנקה לבית ברד"ח נולדה ב-14 בינואר 1929 בלבוב (Lwów), שהיתה אז אחת הערים הגדולות בפולין וכיום שייכת לאוקראינה. היא היתה בת יחידה להוריה וגדלה בבית חילוני, אורח חיים אשר לו היו השלכות. למשל, היא למדה בבית ספר כללי פולני ודוברת פולנית משובחת, להבדיל ממני שלמדתי בבית ספר יהודי ושפת אמי יידיש. הוריה ניספו בשואה והיא עצמה הסתתרה מחוץ לגטו לבוב עד תום המלחמה. בשנת 1950 היא עלתה לישראל בגפה והצטרפה לקרובי משפחתה שחיו כאן. בלנקה היא אלמנתו של יוסף גלברד ז"ל אשר איתו שמרתי על קשר מאז תחילת פעילותי להנצחת יהדות צ'לדז'. מעת לעת התארחתי בביתו בירושלים וכך היכרתי גם את אשתו.

בחתונה עם שרה,
19 ביולי 1956

יוסף נפטר בשנת 1986 בעקבות ניתוח לב שעבר וזמן מה אחרי פטירתו נוצר ביני לבין בלנקה קשר שהתהדק. באותה העת היא גרה בירושלים, אך שני בניה התגוררו בתל-אביב ואליה היא העתיקה את מגוריה. הפכנו לבני זוג ואנו חיים יחד כבר מעל 25 שנים. בלנקה היא בת זוג מצויינת. המכנה המשותף בינינו רחב – שפה, תרבות, מאכלים, ביתיות. היא כיבדה את פעילויותי, במיוחד פעילותי בתחום ההנצחה אשר אותה הרחבתי מאוד בשנותינו המשותפות, ולה היא תרמה בעצמה. היא בלבוסטה טובה, אוהבת לארח וכל השנים ערכה, באופן קבוע, ארוחות משפחתיות. לבלנקה שני בנים – אורי ואבי וששה נכדים. היא אמא וסבתא נהדרת.

עם שרה, 1956

עם הסבתא, שרה, ענת
ודורון בפורים, 1966

עם ענת, 1959

עם שרה בקיבוץ מעלה-החמישה,
נופש בשנות ה-60

עם שרה, ענת ודורון, 1964

טיול בגליל עם שרה ודורון ועם משה, פנינה וליאורה רייכמן, שנות ה-70

עם דורון בבר המצווה, 1974

עם שרה ופילו (משמאל) בחתונה, שלהי 1978

שרה וענת בבר המצווה של דורון, 1974

עם בלנקה בנשף ארגון יוצאי זגלמביה, 1988

שרה בבנגקוק, מרס 1979

עם בלנקה בוונציה, 1990

דורון ורחל בחתונתם עם הסבתא, אוגוסט 1985

עם ענת, עומר ודור בקמיונקה - בנדין, פולין, 2006

עם בלנקה ועם סוניה ואברהם פאר

עם הילדים וארבעה נכדים בצ'לדז, 2006. משמאל: עומר, דור, אני, דורון, דנה וענת. נעמי מקדימה

עם בלנקה, בר, עומר ודור בבר המצווה של דור, 2005

ארגון יוצאי זגלמביה – מפעל חיים

בטקס שנערך ב-29 באוקטובר 2002, הנציחה עיריית תל-אביב את זכר קהילות זגלמביה בדרך של קריאת רחוב על שמן – רחוב קהילות זגלמביה. בנימין (בניק) גלעד, דור ראשון ליוצאי זגלמביה וניצב (בדימוס) במשטרת ישראל, השתתף בטקס והתייחס אליו במכתבו שפורסם ב"עלון זגלמביה" מספר 12 מאפריל 2003. וכך הוא כתב:

"לכב', יו"ר הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה, מר אברהם גרין,

בתום הטקס המרגש של חנוכת קריאת רחוב על שם קהילות זגלמביה כאן בישראל ובתל-אביב, הצטרף אתר נוסף, חשוב ומכובד שינציח לדורות את קדושי הקהילות שלנו קורבנות השואה, ויגרום לזקיפות קומתנו הניצולים ויעבור כחוט השני לדורות הבאים.

הייתי עד להתרגשות שאפפה אותך כשהשמעת את דברי הברכה והתודה על סיום מוצלח של "המבצע" שנמשך זה זמן רב, ובסוף הוכתר בהצלחה, הצלחה שהיא פרי עמלך הממושך והמסור.

לא רציתי להסתפק במילות הערכה וברכה שגרתיות בתום האירוע או בטלפון, אלא מצאתי לנכון להביע את הערכתי לך על פועלך למען הארגון ששמו הולך לפניו, ושהגיע להישגים מרשימים בתולדות שארית הפליטה בארץ ובחו"ל.

אני מלווה אותך זה שנים מקרוב ומרחוק יותר, ואני מתפעל כל פעם מחדש מיכולותיך הפיזיות והנפשיות לנהל את הארגון עם דגש על קירוב הדורות הבאים. אני גאה להשתייך לארגון ומידי פעם לסייע בזה בכל שנדרש. הרשה לי לצרף ברכת יישר כח לאיזי גרינגרס עוזרך הנאמן וליתר חברי ההנהלה".

בברכת הערכה כבוד וידידות,

בנימין (בניק) גלעד

עם עומר באושוויץ, 2006

חופת ענת ומשה, דצמבר 1988

באותו עלון התפרסם גם מכתבה של בת הדור השני – און שקד (לבית קנטור):

”כבת הדור השני לשרידי קהילות זגלמביה, ברצוני להודות למר אברהם גרין יו”ר ארגון יוצאי זגלמביה העולמי ולעיריית תל-אביב-יפו, על שהסבו לי כבוד ונחת בהשכילם לתת ביטוי להנצחת זכר יהדות זגלמביה, בקריאת רחוב על שמה. בכך נחרטה קהילת זגלמביה בארצנו לזיכרון עולם.

במשך זמן רב פעל ועשה יו”ר הארגון אברהם גרין אצל פרנסי העיר ולא היתה מתאימה יותר מאשר העיר תל-אביב למטרה זו ביום ג', בצפון מזרח העיר תל-אביב, בטקס מרשים ורב משתתפים, הוסר הלוט מעל שם הרחוב ”קהילות זגלמביה”. באי המקום – שרידים מיוצאי קהילות זגלמביה וצאצאיהם הסתובבו כטווסים גאים.

כל הנצחה של הקהילה אשר תחזיר לתודעה את ההסטוריה שלה, מהווה אבן יסוד נוספת להנחלתה לדורות הבאים. ואני תקווה שתלמידי בית הספר רמת החייל בתל-אביב, יחקרו וידרשו את פשר שם הרחוב החדש שמתנוסס על יד בית ספרם.”

און שקד (קנטור)

פרוייקט רחוב זגלמביה החל בשנת 1997, עת חלפה בראשי המחשבה כי לא מעט רחובות בערי ישראל מנציחים קהילות, כי דרך הנצחה זו נראית לי מצויינת וגם קהילות זגלמביה ראויות לה. הייתי בדעה כי זהו פרוייקט אשר אותו ראוי וניתן לבצע וכי תל-אביב, העיר הגדולה, העיר העברית הראשונה אשר בה התגוררתי כל השנים, הינה המקום האידיאלי להנצחה זו. לצורך כך פניתי לעיריית תל-אביב. המשימה התבררה כמסובכת מכפי שחשבתי שכן ”זגלמביה” לא היה שם מוכר ונדרשו מאמץ רב, פניות ופגישות, כדי להשיג את האישור המיוחל. האישור ניתן ב-8 בנובמבר 2000 וחלפו כמעט שנתיים נוספות

עד להסרת הלוט, בטקס בו נכחו ראש העיר רון חולדאי, הרב הראשי לישראל ישראל מאיר לאו, שגריר פולין בישראל, שגריר ישראל בפולין פרופ' שבח וייס, מכובדים ואורחים נוספים. נישאו נאומים והתרגשות היתה גדולה. את פרוייקט קריאת שם הרחוב ביצעתי ללא שותפים, אך לא פעלתי כאדם פרטי אלא כיו”ר ארגון יוצאי זגלמביה. בארגון זה השקעתי חלק נכבד מזמני ומרצי משך עשרות שנים, עד לפרישתי מפעילות באוגוסט 2014. הוא הפך לחלק בלתי נפרד מחיי ואין אפשרות לספר על עצמי בלי להקדיש לו את המקום הראוי.

ארגון יוצאי קהילות זגלמביה בפולין (ע”ר) נרשם בישראל ב-31 בדצמבר 1997 כעמותה שמטרותיה הנצחת זכר הקהילות היהודיות בזגלמביה, הבטחת מורשתן לדורות הבאים, קיום קשר בין יוצאי זגלמביה בישראל ובעולם וכן שימור ואחזקת אתרי ההנצחה היהודיים בזגלמביה. רישום העמותה נדרש מבחינה חוקית לצורך הכרה ממלכתית, קשר עם שלטונות פולין, קבלת כספים וכיו”ב. אך פעילות ההנצחה החלה זמן רב לפני כן ואף לפני תחילת מעורבותי בנושא.

האירוע הראשון להנצחת קהילות זגלמביה היה עצרת הזיכרון שהתקיימה ביום ט' באב 1951 באולם ”אוהל שם” בתל-אביב. ב-1952 נטמנו בבית הקברות בנחלת-יצחק, אפר מאושוויץ ואדמה מבית הקברות היהודי בסוסנוביץ, ומעליהם הקימו מצבת זיכרון – המצבה הראשונה שהוקמה לזכר יהדות זגלמביה, שאף היתה המצבה הראשונה בבית הקברות לזכר קהילות ישראל אשר הושמדו בשואה. ליד מצבה זו אנו מקיימים יארצייט מידי שנה ביום ט' באב – התאריך בו באוגוסט 1943, חוסלו גטו שרודולה (Środula) בסוסנוביץ וגטו קמיונקה (Kamionka) בבנדין.

עוד בשנות החמישים הוזמנתי על-ידי אשר פישל לנשף חנוכה שערכו יוצאי זגלמביה במלון נורדאו פלזה ברחוב הירקון בתל-אביב. מאז נפגשתי

מידי פעם, עם חברים ומכירים מצ'לדז, בכללם הניק שטרוכליץ וכן לולה מגר (לבית צוקרמן) שהיתה חברה של אחותי הניה. אחרי שחרורי מצה"ל הם ניסו לשכנע אותי להצטרף לפעילות.

בתקופת מלחמת ששת הימים ביקרתי ב"מרתף השואה" בהר ציון בירושלים, שם ראיתי מצבה לזכר יהודי סוסנוביץ. חשבתי כי ראוי להנציח באותה הדרך גם את יהדות צ'לדז ולצורך כך פניתי אל כמה מיהודי העיר אשר איתם הייתי בקשר. הכנסתי לתמונה את יוסף גלברד מירושלים שלקח על עצמו לרכוש את המצבה. עלינו להר ציון, סיכמנו עם האחראי את המקום בו תוצב המצבה ופעלנו לאיתור יוצאי צ'לדז כדי להזמין לטקס גילוייה. ב-16 בספטמבר 1970, בנוכחות כמאה אנשי צ'לדז ובני משפחותיהם, גולתה המצבה בטקס אותו אני ניהלתי. מפעל זה היה תחילת פעילותי הציבורית בתחום ההנצחה.

באותה העת פעלו בישראל כמה ארגונים של יוצאי ערי זגלמביה. הגדול שבהם היה ארגון יוצאי בנדין ובראשו עמד עו"ד אריה בן-טוב. כשהתחלתי לקדם את רעיון הקמת ארגון יוצאי צ'לדז, הציע בן-טוב שנצטרף לארגון יוצאי בנדין. עמדתי אשר לה הסכימו חברי, היתה כי הארגון שלנו יפעל כארגון עצמאי. כך קם ארגון יוצאי צ'לדז, חבריו הפעילים הראשונים היו הניק שטרוכליץ, לולה מגר, פלה קוניירסקי (לבית שווארצבאום), יוסף גלברד ואנוכי.

זמן מה אחרי כן נודע לי כי כותבים את הכרך השני של "ספר סוסנוביץ". כתבתי מאמר על צ'לדז והוא נכנס, ברגע האחרון, לכרך שפורסם בשנת 1974. זהו המאמר הראשון שפורסם בעברית על צ'לדז.

קשרתי קשרים אישיים טובים עם יושבי הראש של שלושת הארגונים הגדולים – אריה בן-טוב יו"ר ארגון בנדין, מאיר לנצמן יו"ר ארגון סוסנוביץ וצבי מונביץ יו"ר ארגון שצ'מישיץ. עם לנצמן נפגשתי באופן תדיר כיון

שעבדנו בסמיכות זה לזה. בפגישות אלה התחלתי לגלגל את הרעיון לאחד את יוצאי כל קהילות זגלמביה בארגון אחד שיקבל הכרה ויהפוך לגורם משפיע. מאמצי נשאו פרי ואחרי דיונים רבים סוכם על איחוד ארגוני בנדין, סוסנוביץ וצ'לדז.

התעוררה מחלוקת ביחס לשם הארגון המאוחד. אנשי בנדין בקשו לקרוא לו "בנדין והסביבה", לאור היות בנדין העיר היהודית הגדולה בזגלמביה. התנגדתי להצעה כי חשבתי שהיא משקפת עמדה פטרונית שלא תועיל ואפילו תזיק לארגון. המטרה היתה כי הארגון יאגד את יהודי כל אזור זגלמביה והייתי בדעה שעליו לשאת את השם "זגלמביה". בישיבה בה השתתפו כשלושים נציגי הארגונים השונים, שהתקיימה בבית המרכז החקלאי בתל-אביב ובראשה ישבה מרים ליוור מבנדין, התקבלה הצעתי כי הארגון יקרא ארגון יוצאי זגלמביה. באותה ישיבה גם נבחר ועד לארגון החדש וכיו"ר הוועד שימש אריה בן-טוב. כך הוקם, במחצית הראשונה של שנות השבעים, ארגון יוצאי זגלמביה, כארגון משותף של הערים בנדין, סוסנוביץ וצ'לדז, אשר אליו הצטרפו בהמשך אחרים.

במאי 1979 עלינו מדרגה. באולם קולנוע רמת-גן אשר אותו העמיד לרשותנו הבעלים ראובן וקסלמן יוצא בנדין, קיימנו כנס בו השתתפו כאלף ומאתיים איש מישראל והתפוצות. במהלך הכנס הכרזנו על ארגון יוצאי זגלמביה כעל ארגון עולמי. הכנס והדיונים שהתקיימו בימים שאחרי, הביאו ליצירת שיתוף פעולה פורה בין יהודי זגלמביה מכל קצוות תבל – ישראל, ארה"ב, קנדה, ברזיל, גרמניה, צרפת, אנגליה ואוסטרליה. בחלק מהמקומות הקהילה היתה גדולה ומאורגנת, למשל בניו-יורק ובלוס-אנג'לס. בחלק חיו יוצאי זגלמביה מעטים.

בניו-יורק אשר בה חיה הקהילה הגדולה ביותר מחוץ לישראל, פעל ארגון יוצאי סוסנוביץ-בנדין ובראשו עמד סמואל סקורה. את סקורה הכרתי

במסגרת פעילות הארגון ומאז התיידדנו והיינו בקשר רציף עד לפטירתו, בפברואר 2008. סקורה היה מנהיג וידע לקבל החלטות ולבצען באופן התכליתי ביותר. כשדיברת איתו, יכולת להיות בטוח שכל קהילת ניו-יורק עומדת מאחוריו. הוא תרם תרומה גדולה לארגון, כספית ושאינה כספית. כמטרה עיקרית של הארגון העולמי הצבנו את נושא ההנצחה. החלטנו להקים מפעל שינציח במרוכז את יהדות זגלמביה, הנצחה פרטית וקהילתית. הפרוייקט המשמעותי הראשון עליו החלטנו במסגרת הארגון העולמי, היה נטיעת יער להנצחת קהילות זגלמביה ולצורך כך פנינו אל הקרן הקיימת לישראל. יצחק (איזי) גרינגרס ואנוכי הסתובבנו שלושה ימים עם נציג ק"ל, עד שאיתרנו שטח בן ארבעים דונם סמוך ליישוב מבוא-מודיעים, אשר נראה לנו מתאים למטרות הארגון. התחייבנו כלפי ק"ל לנטוע במקום עשרת אלפים עצים וכך עשינו. את העצים הראשונים נטענו בקיץ 1985 בנוכחות כמאה איש. קראנו למקום "יער קדושי זגלמביה".

אחרי נטיעת היער החלטנו להקים במקום יד זיכרון, פרוייקט גדול מאוד בו היו מעורבים רבים וטובים. גם היום קשה להאמין שהצלחנו לבצעו בעצמנו ולהשיג עבורו מימון. אני סבור כי בשלב זה הפכנו לארגון הפעיל והרציני ביותר בישראל ובעולם. כדי להוציא לפועל את פרוייקט יד הזיכרון הוקמו ועדות. הוועדה הציבורית הבינלאומית כללה נציגים מישראל ומהתפוצות, תפקידה היה בעיקר ייצוגי ובראשה עמדו פרופ' יהושע פרוור וסגניו סקורה ובן-טוב. הוועדה הארגונית כללה פעילים מכל ערי זגלמביה ובראשה עמדנו אני ואיזי גרינגרס. בראש הוועדה המקצועית שפיקחה על הקמת האתר עמד מהנדס צבי לנגר. בפועל נוהל פרוייקט הקמת אתר ההנצחה על-ידי ארבעה: מוניק מגר שהיה גזבר הארגון, נתק צים שהיה המזכיר, גרינגרס ואנוכי. כצעד ראשון פנינו אל אמנים יוצאי זגלמביה וקיבלנו ארבע הצעות להקמת אתר הנצחה. בחרנו את התכנית היפיפיה של אדריכלים דב חוף ומרילה פדר.

יו"ר ק"ל – משה ריבלין, הציע כי מחלקת העבודות של ק"ל תקים את האתר. הצעתו מצאה חן בעינינו כיון שהזילה עלויות וממילא היה צריך לפעול על-פי כללי ק"ל ותוך תאום איתה, שכן האתר הוקם בשטחה. הכרזנו על מגבית כדי לגייס כספים להקמת האתר. לקראת החגים הגיעו לישראל סקורה וחבריו מניו-יורק. מגר, צים, גרינגרס ואני עלינו לרגל למלון הילטון, כדי להשיג מהם כסף. זכרתי את אזהרותיו של אריה בן-טוב לבל ניקח על עצמנו התחייבויות העולות על חמישים אלף דולר, אך סכום זה היה טיפה בים ולא הספיק להקמת האתר. בלי לחשוב פעמיים אמרתי שאנחנו זקוקים למאה וחמישים אלף דולר לפחות. תוך כמה דקות הבטיחו לנו סקורה וחבריו את מחצית הסכום. זמן קצר אחר כך חזרתי מניו-יורק עם שיק על סך ארבעים אלף דולר ומלוא החופן עצות מצויינות למילוי הקופה. בשלב מוקדם התברר כי הוועדה המחוזית רמלה-לוד מסרבת לאשר את הקמת האתר כיוון שהמקום מיועד ליער. גייסתי לעזרה את ידידי אריה אפרת אותו הכרתי במסגרת עבודתי בענף הגז. הוא היה סוכן פטרולגז ובעל תחנת דלק באזור רמלה-לוד, היו לנו תחומי עניין משותפים והתיידדנו מעבר לקשרי עבודה. אפרת, שהיה פעיל גם בפוליטיקה מקומית, הסדיר במהירות את הנדרש. סמוך לאחר מכן השתתף איזי גרינגרס בישיבת הוועדה המחוזית שאישרה את הקמת יד הזיכרון.

את יד הזיכרון חנכנו בכינוס העולמי השני של יהודי זגלמביה, שהחל ב-24 ונמשך עד ל-28 באפריל 1988. בטקס החגיגי השתתפו כאלפיים יוצאי זגלמביה, בכללם כמאתיים איש שהגיעו במיוחד מחו"ל. פרופ' פרוור ומכובדים נוספים נשאו נאומים. בנאום הפתיחה אמרתי: "אנו מקוים כי אתר הזיכרון הממוקם במקום היסטורי זה, ישיג את שתי המטרות שהצבנו לעצמנו. האחת, להנציח בצורה ראויה ומכובדת את היהדות היפה של זגלמביה וקהילותיה התוססות, והשנייה, להוות מקום עלייה לרגל, חיפוש שורשים

ומקור גאוה לדור ההמשך שלנו". רבים הזילו דמעה עת על הבמה עלתה הזמרת ג'ני אייזנשטיין-אוקסנהנדלר ילידת סוסנוביץ, שהגיעה מטורונטו ושרה את "שיר הגטו" שחובר בבנדין: "אן א היים אן א דאך געוואנדערט האבן מיר א גאנצע נאכט". ובעברית: בלי בית ובלו גג, הסתובבנו כל הלילה. מאז שנת 1988 נערכת ביד הזיכרון, ביום השואה מידי שנה, עצרת זיכרון ליהדות זגלמביה, בנוכחות קהל רב. יוצאי זגלמביה לדורותיהם, נציגי ממשלה וכנסת, קק"ל, עיריית מודיעין, צה"ל, משטרה ועוד. בשנים שחלפו נאמו בעצרות שלנו, בין היתר, השרים: רבין, פרס, בר-לב, ברק, שחל, הרצוג, נאמן, דיכטר, בר-און, אורלב, וילנאי ואורבך, יושבי ראש הכנסת ריבלין ותיכון, מפכ"ל המשטרה אהרונישקי, שגריר ארה"ב דניאל שפירו, שגריר בריטניה מתיו גולד, שגרירי פולין, יו"ר מועצת יד ושם שבח וייס, שופטת בית המשפט המחוזי ובת הדור השני ליוצאי זגלמביה – הילה גרסטל, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית בורג, יושבי ראש מרכז הארגונים של ניצולי השואה פלוג, זנבר ואביטל, ראש עיריית כפר-סבא יצחק ולד, ראש עיריית מודיעין חיים ביבס ואחרים. בעצרת שנערכה בשנת 1995 במלאת יובל לסיום המלחמה, השתתף ז'אן מארי לוטיז'ה – הקרדינל של פריז שנוולד בה למשפחת לוטיז'ה מבנדין, התנצר בזמן הכיבוש הגרמני ומעולם לא הסתיר את עברו היהודי ולא התכחש לו.

בכל העצרות משתתף גם יוסי עובד – טכנאי גז בכיר, מקצוען לעילא, אשר אותו הכרתי במסגרת עבודתי בחברת פטרולגו. מאז, גם אחרי עזיבתי את תחום הגז, היינו בקשר חם. לבקשתי, הוא מגיע לעצרת מידי שנה עם הציוד הנדרש, דואג לכך שניתן יהיה להדליק את המשואות ומכבה אותן עם תום העצרת. יחד איתו מגיע בדרך כלל גם חתנו איציק יורק. בעצרת שהתקיימה בשנת 2006 השיאה מלכה עובד משואה לציון פועלו של בעלה, הדואג להכנת המשואות ולהדלקתן, בהתנדבות, מאז 1988.

משתתפת קבועה בעצרת הינה משטרת ישראל. הקשר איתה נוצר בשנת 1988, כשחכנו את יד הזיכרון. פנינו למשטרת מודיעין בבקשה לקבל את סיועה בנוגע לסידורי הגעה, חנייה ויציאה מהאתר ביום הטקס וכן אבטחה במהלך הטקס. הבקשה אושרה על-ידי משטרת מרחב השפלה ומאז, מידי שנה, אנחנו מקבלים את סיוע המשטרה. נציגיה אף מוזמנים ובדרך כלל משתתפים בעצרת ובשנת 2003 השתתף ונשא דברים המפכ"ל דאז אהרונישקי. בשלב מסויים קשרנו קשר גם עם צה"ל. פנינו ל"מתקן אדם" הסמוך לאתר, כדי שיסייעו לנו בנושאים כגון משמר כבוד והנפת הדגל. נענו בחיוב וגם סיוע זה הפך לנוהל קבוע. מפקד המתקן מוזמן ובדרך כלל משתתף בעצרת.

העצרת מתנהלת בהתאם לתכנית מדוייקת הנקבעת מראש. תחילתה בדברי פתיחה של יו"ר הארגון, בהמשך נאומים נוספים לרבות דברי האישיות הציבורית המשתתפת בעצרת. היא כוללת תוכנית אמנותית בה משתתפים תלמידים, זמרים, מקהלות, תזמורות, הרכבים מוסיקליים ועוד. כל עצרת כוללת טקס הדלקת משואות, תפילות קדיש וזיכור וכן הנחת זרים. שנים רבות הינחו אותה, בכישרון רב, בני הדור השני שלמה קריב וורדה גרינברג (לבית טוביאש). למרבה הצער הלכה ורדה לעולמה ובהנחיית הטקס מחליפה אותה בתה גל גרינברג.

ביוני 1991 חתם הארגון על הסכם בו התחייבה הקרן הקיימת לישראל לתחזק את האתר, לקיים את האנדרטה ולשקם נזקים שיגרמו לה, לסייע לארגון לערוך את טקסי הזיכרון השנתיים באתר לרבות התקנת דגלים, הצבת במות וכיו"ב. התשלום על-פי ההסכם שולם וטיפול קק"ל מובטח לחמישים שנים.

מאז חנוכת האתר הוספנו לו והרחבנו אותו. למועד פרישתי מהנהלת הארגון הוא כלל: לוחיות תורמים בכניסה, אחריהן מפת פולין תרומתו ומעשה ידיו

להתפאר של יולק נשרי מסוסנוביץ, חרוטה על לוח שיש תוך הדגשת אזורי זגלמביה והערים שצורפו לשליה עלית מזרחית בתקופת המלחמה (חז'אנוב, טשבינייה ואושווינצ'ים). משני צידי המפה הסברים בעברית ובאנגלית על קהילות האזור וגורלן. בשנת 2012 הוספנו על הלוח את מפות הגטאות שרודולה וקמיונקה. בחלקו המערבי של האתר נמצאת רחבת הקהילות ובה מונצחות 23 קהילות זגלמביה, שמונה מצבות ניצבות מנציחות את שמונה הקהילות הגדולות ושלוש מצבות שוכבות מנציחות חמש קהילות כל אחת. מתחת לכל מצבה נחפר בור בו איזי גרינגרס ואנוכי טמנו אפר מאושוויץ. בחלקו המזרחי של האתר נמצאת בקעת ההנצחה, אליה יורדים כמה מדרגות. קירותיה מחופים בלוחות שיש שחור ועליהם חרוטים שמות אלפים מיהודי זגלמביה שניספו בשואה, על-פי ערי מגוריהם. מעל השמות חרוט פסוק מחזון העצמות היבשות: "והעלתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל". מעל בקעת ההנצחה מתנשא בגאון, חולש על האתר ונראה למרחקים, "זכור" מאותיות שצורתן עוצבה על-ידי מהנדס צבי דנציגר, עשויות מפלדה מיוחדת אשר אותה הבאנו מאירופה. לצידו הותקנו מתקנים להדלקת שש משואות שואה ומשואת תקומה אחת. כעשור אחרי פתיחת האתר נוסף בחלקו הצפוני אמפיתאטרון לשימוש המבקרים, שהוקם במימון סטלה וסם סקורה ונקרא על שםם. לפני כמה שנים הנצחנו באתר, ביוזמתו הברוכה של שמשון ישיביץ – בן הדור השני וחבר הנהלת הארגון, שישה חיילי "נצר אחרון" שנותרו יחידים ממשפחותיהם אשר ניספו בשואה, ונהרגו במלחמות ישראל. כן הנצחנו ארבע בנות, שתיים מהן מזגלמביה, שהבריחו חומר נפץ ממפעל אוניון בו הן עבדו, כדי לפוצץ את הקרמטוריום באושוויץ. הן נתפסו וניתלו באושוויץ כמה ימים לפני שחרור המחנה. הגישה לאתר קלה וברורה שכן שלט על כביש 443, ממש לפני הישוב מבוא-מודיעים, מסמן אותו. לא מעט עוברי אורח למדו על קיומם של

האתר ושל זגלמביה בזכות השלט ובזכות ה"זכור" שמעל בקעת ההנצחה. פעילות קבועה של הארגון, הנעשית בשיתוף עם קק"ל היא נטיעת עצים ב"יער קדושי זגלמביה", אליה אנחנו יוצאים בט"ו בשבט עם ילדינו, נכדינו ועתה גם נינינו.

בשנת 2013 מלאו שבעים שנה לחיסול קהילות יהודי זגלמביה ועשרים וחמש שנים ליד הזיכרון. לציון אירועים אלה הזמין הארגון מהשירות הבולאי דף מזכרת שהינו פריט בולאי ייחודי המודפס בכמויות מוגבלות. בצידו האחד כותרת המציינת את שני האירועים, צילומים מהאתר, סמל הארגון וכמובן בול דואר וחותמת דואר ישראל. בצידו השני מידע בסיסי על קהילות זגלמביה ונקודות ציון, בעיקר ביחס להקמת ופעילות הארגון. את הרעיון גיבשתי עם אריה אולבסקי – בן הדור השני ומנהל קשרי לקוחות בשירות הבולאי. את דף המזכרת עיצבה האמנית ליאורה קולטון (לבית קנטור) ועל החלק הכתוב הופקדו שמשון ישיביץ ובתי ענת, כולם מכוחותינו, יחד עם צוות השירות הבולאי.

האתר במבוא-מודיעים נוסף לאולם שבבית הכנסת בית-אל, ברחוב פרישמן 23 תל-אביב. מדובר בחלל ארוך המהווה את המשך עזרת הנשים בקומה השנייה של בית הכנסת, אשר אליו מגיעים דרך בית הכנסת או מדרגות חיצוניות. מאז שנות הששים שימש האולם מקום מפגש בעיקר לאנשי בנדין, הואיל וגבאי בית הכנסת מנחם גלבנד וכמה מפעילי בית הכנסת היו יוצאי העיר. בשנת 1976 נחתם חוזה על פיו שילם הארגון לבית הכנסת 25,000 לירות וקיבל רשות שימוש באולם, כתחליף לרכישה אותה לא ניתן היה לבצע בהיות המקום חלק מבית כנסת. הארגון השקיע סכומים גבוהים בשיפוץ האולם וגם תרם לבית הכנסת כסף. בחלוף השנים נקלע בית הכנסת למצוקה כספית ובצוק העתים טען ועד המתפללים כי על הארגון לשלם דמי שכירות ריאליים עבור השימוש באולם או לפנותו. דחינו את

הטענה בהיותה לא נכונה ולא הוגנת. בסופו של דבר הוגשה נגד הארגון תביעה לפינוי האולם. גייסתי לעניין את בתי ענת המשמשת, שנים רבות, עורכת הדין של הארגון ללא תמורה כספית, ובנובמבר 2002 ניתן תוקף של פסק דין להסכם פשרה ששיפר את מצבו של הארגון יחסית למצבו עובר להגשת התביעה.

האולם הינו נכס מרכזי המשמש את הארגון עד עצם היום הזה. הוא פתוח מידי יום ד' בשעות אחרי הצהריים ובהזדמנויות נוספות. מתקיימים בו ישיבות הנהלת הארגון, אסיפות ומפגשים. לפני שנים הופקד מפתח האולם בידי הנאמנות של חבר הנהלה יצחק טורנר, שדאג לצרכי האולם ולפתיחתו לקראת ישיבות ואירועים. בשל המדרגות הרבות אותן יש לטפס כדי להגיע לאולם והואיל ושטחו אינו מספיק לאירועים גדולים, משתמש הארגון לעתים באתרים אחרים.

עד כה ציינתי שלושה אירועים אשר אותם מקיים הארגון מידי שנה: עצרת יום השואה ביד הזיכרון, אזכרת ט' באב בבית הקברות בנחלת-יצחק ונטיעות ט"ו בשבט ב"יער קדושי זגלמביה". בנוסף מקיים הארגון אירועי הרמת כוסית לקראת ראש השנה ולפני פסח, אליהם מוזמנים כל חברי הארגון. כנסים אלה משמשים גם לדיווח חצי שנתי על פעילות שבוצעה, תוכניות לעתיד ומצב כספי. בעבר התקיימה הרמת הכוסית באולם שברחוב פרישמן ובשנים האחרונות היא הועתקה ממנו מהסיבות שצינתי. כמה שנים התכנסנו בחדר האוכל של קופת חולים כללית ברחוב ארלוזורוב בתל-אביב, ביוזמתה הברוכה של בת הדור השני שרה שלו (לבית רימלר) שהיתה חברת הנהלת קופת חולים והנהלת הארגון. מאז, התכנסנו בבית ציוני אמריקה.

מידי שנה מקיים הארגון נשף חנוכה. הנשף מתקיים מאז שנות החמישים והינו המסורת הוותיקה ביותר של יוצאי זגלמביה. תחילה נערך הנשף במלון נורדאו פלזה. מאז סגירת המלון הוא נדד בין אולמות שונים עד שהגענו

לאולמי רסיטל ושם חגגנו אותו משך חמש עשרה שנים. לפני כמה שנים נהרס הבניין לטובת בניית מגדל משרדים ושוב יצאנו למסע חיפושים, עד שנמצא מקום קבוע לעריכת הנשף. נשפי חנוכה של הארגון הם אירועים שמחים, יש בהם מכל טוב: מפגש חברתי, אוכל, תוכנית בידור, ריקודים ועוד. באופן מיוחד אני זוכר שני נשפים. האחד התקיים בשנת 1995 במלאת יובל לשחרור, כונה "חזרה לחיים" והשתתפו בו מאות חברים, אורחים מהארץ ומחו"ל ורבים מבני הדור השני. השני התקיים בשנת 2014 וחלקו הוקדש לפרידה ממני.

פעילות קבועה נוספת של חברי הארגון הינה "קפה זגלמביה" – מפגש של בני הדור השני והשלישי, הנערך, באופן מסורתי, ביום ב' הראשון מידי חודש ובו מתקיים שיח חברים. בפעילות זו השתתפתי רק במקרים חריגים. אני מציין אותה לאור החשיבות הגדולה אותה ייחסתי מאז ותמיד למעורבות הדורות הבאים בפעילות הארגון.

ההנצחה רואה פני עתיד, סיפורים העוברים מדור לדור. במהלך השנים הרציתי בפורומים שונים. לעתים הוזמנתי, פעמים אחרות היוזמה היתה של הארגון. למשל, לפני כחמש עשרה שנים הרציתי לתלמידי כיתה ד' בבית הספר ארזים שם למד הנכד שלי עומר; ביוזמת אורית קרובינר כשנהלה את בית הספר כפיר בדרום תל-אביב, הגיעו קבוצות תלמידים לאתר ההנצחה שלנו, סיירו בו ושמעו ממני הרצאות על השואה והסברים על האתר; הרציתי כמה פעמים בבית הספר לאמנויות בו למדה הנכדה שלי נעמי וכן בכיתות של נכדי בתיכון אליאנס; בשנת 2010 הרציתי בבית התפוצות על עברי ועל ההיסטוריה של הארגון. הרבה הרצאות משך השנים, איני זוכר את כולן.

קשר מיוחד התפתח בזמנו בין הארגון לבין בית הספר כצנלסון בכפר-סבא, לאור היחסים האישיים שהתקיימו ביני לבין המנהל המיתולוגי של בית הספר – גדליהו לחמן. מורי ורבי גוסטב. הוא דיבר ולימד על השואה

כשיוצאי שואה עדיין נמנעו מלנהוג כך. נכחתי באחד השיעורים שהעביר לתלמידיו ונפעמתי. השתכנעתי כי גישתו נכונה וכי צריך לדבר על השואה ולהנחיל אותה. מאז שנת 1980 יזמתי, יחד עם גוסטב, שיתוף פעולה באופן בו במסגרת לימודי השואה, הקדיש בית הספר פרק לשואת יהודי זגלמביה והארגון העמיד לרשות בית הספר חומר כתוב ועדויות מפי ניצולים. הקשר התרחב בתקופת אביגדור קירשנר שהחליף את גוסטב כמנהל. לבית הספר נתרמו ספריות על נושא השואה, של משפחת גוטמן ושל עו"ד בן-טוב; הארגון חילק מילגות לתלמידים מצטיינים שכתבו עבודות על שואת קהילות זגלמביה; לעצרות יום השואה הגיעו קבוצות תלמידים מבית הספר ולעיתים הגיע גם המנהל קירשנר. תלמידים אף השתתפו בחלק מהעצרות באופן פעיל, למשל בהגשת קטעי שירה ופרוזה והדלקת משואות בעצרות שהתקיימו בשנים 2001 ו-2011; על-פי יוזמה שלי שאומצה על-ידי בית הספר, מאז שנת 1995 כלל המסע של התלמידים לפולין סיור מיוחד בזגלמביה ושם הם השתתפו בפעילויות שונות, בכללן טקסים ליד אנדרטאות, מפגשים עם ראשי ערים ועם בני נוער; אחד מימי כנס הדורות באוקטובר 2000 התקיים בבית הספר. היה זה יום מידע, חיפוש שורשים ומפגש בין דורות בו בין היתר הוקרנו סרטים, הוצגו ספרים, ציורים ועבודות תלמידים, הכל בנושא זגלמביה. לצערי, בשנים האחרונות הקשר עם בית הספר אינו נמשך.

ביוזמת הדסה קנטור, פעילה ותיקה שהיתה חברת הנהלת הארגון, התפתח קשר עם בית הספר הקהילתי רמת-החייל הנמצא בפינת רחוב קהילות זגלמביה. מנהלת בית הספר כתבה, במאמר שפורסם בעלון זגלמביה מס' 15 מספטמבר 2004: "שלט הרחוב הנושק לביה"ס – "קהילות זגלמביה", הפך לילדי ביה"ס "רמת החייל", משלט סתמי לשלט בעל משמעות, כפי שאמר לי תומר, תלמיד כיתה ו': "עכשו אני יכול להסביר לכל עובר אורח איזה חיים היו וממשיכים להיות מאחורי השם "זגלמביה"."

בשנים 2008-2009 נוצר קשר עם בית הספר תיכון מכבים-רעות, ביוזמת שמשון ישיביץ המתגורר באזור. לא הייתי פעיל בקשר זה, אך ידוע לי כי במסגרת פרויקט "תיעוד והנצחה" נפגשו תלמידי כיתות יא' עם ניצולים מזגלמביה, ראינו אותם והכינו עבודת תיעוד על כל ניצול. התלמידים ביקרו בבניין במסעם לפולין. הם אף השתתפו בעצרות יום שואה באתר ההנצחה שלנו ובעצרת של שנת 2011 הדליקו משואה.

פעילות חשובה אחרת היא יציאת המשלחות – סיורים מאורגנים לפולין, אשר בהם משתתפים יוצאי זגלמביה לדורותיהם ולעתים גם כאלה שאינם יוצאי זגלמביה, ועל כולנו לשבח את אריאל יהלומי, שהיה חבר הנהלת הארגון וטרח רבות ביחס לסיורים האלה. המשלחת הראשונה כללה מאה וארבעים איש ויצאה באוגוסט 1988, לאחר גמר שיפוץ בית הקברות בצ'לדז על-ידי מוניק סטבסקי. מאז, מידי שנה, בדרך כלל באוגוסט, יצאה משלחת לסיור בן שמונה עד עשרה ימים. מחצית הסיור הוקדשה לוורשה וקרקוב ומחציתו לערי זגלמביה המרכזיות ולאשוויץ. מספר המשתתפים במשלחות האחרונות קטן ולאחרונה שמעתי בצער כי בשנת 2015 לא יצאה משלחת. השתתפתי בכל המשלחות עד לשנת 2012. חתני משה ונכדתי בר השתתפו במשלחת משנת 2003, בתי ענת ונכדי עומר ודור השתתפו במשלחת משנת 2006. אני תקווה כי בני הדור השלישי יפיחו רוח חיים בפעילות זו והמשלחות שלנו ימשיכו לפקוד את זגלמביה.

למשלחת מאוגוסט 2003 הצטרף, למשך יומיים, שגריר ישראל בפולין פרופ' שבח וייס. שגריר מצויין, אדם מרתק, אוצר בלום של ידע. הוא בילה איתנו, שוחח עם בני הנוער שהשתתפו בסיור והשתתף במפגשים שלנו עם ראשי ותושבי הערים. לארוחת ערב חגיגית שערכנו הוזמנו ובאו, בנוסף לחברי המשלחת והשגריר, כל ראשי ערי זגלמביה, מושל הפרובינציה וכן חברי סנט וסיים מהאזור.

במכתבו שפורסם בעלון זגלמביה מס' 13 מספטמבר 2003, כתב פרופ' וייס: "..... יוצאי קהילות זגלמביה מקיימים בישראל (ולא רק) ארגון לתפארת בהנהגתו הסמכותית וההשראתית של אברהם גרין. הדור השני והשלישי משולבים היטב בארגון הזה. יוצאי זגלמביה עוסקים בביצור ושימור הזיכרון באופן שיכול לשמש מודל של הענקת כבוד לבית ישראל סבא שהוכרת באכזריות על ידי הגרמנים, במלחמת העולם השנייה.

הפעילות של הארגון בפולין עצמה הניבה פירות כשלעצמה וראשי המחוז והערים כאן שותפים לאחרונה למלאכת הזיכרון על ידי הקמת מוזיאונים, הצבת לוחות זיכרון, קיום ימי יהדות וימי ישראל ושיקום בתי הקברות.

הארגון מקיים, בימים אלה, מסעות אל העבר. במשלחת משתתפים יותר מחמישים איש ואישה, נערה ונער. קבוצה רב דורית מאורגנת היטב וספוגה בזיכרון העבר, אך פתוחה גם למגע עם המארחים הפולנים לבניית עתיד טוב יותר ואנושי יותר

כל הפעילות הזאת הקהילה קהל רב, דגלי ישראל נשאו מעל בתי העיריה בבנדן, סוסנוביץ, סלבקוב, ביטום וגם מעל שני המוזיאונים בהם קיימתי את המפגשים הציבוריים. חשיפה תקשורתית רבה ואוהדת ליהודים ולישראל".

אנחנו זוכים לכבוד מהשלטונות המקומיים בפולין ולשיתוף פעולה שלהם. נפגשים איתנו, מבקשים את עמדתנו, מתאמים איתנו מועדי אירועים הקשורים לקהילות היהודיות כדי שנשתתף בהם ומנעימים את שהותנו במקום.

אנחנו נוסעים לזגלמביה וזגלמביה מגיעה אלינו. משך השנים אירחנו בישראל את ראשי השלטון המקומי. ראשונים הגיעו, בשנות השמונים, סגנית ראש עיריית בנדן וסגן ראש עיריית סוסנוביץ. מאז אירחנו חמישה ראשי עיר מזגלמביה. גם בנוער הפולני השקענו, אירחנו בישראל שלוש משלחות

של תלמידי תיכון מערי זגלמביה. כל משלחת כללה כעשרים תלמידים ושני מלווים וביקורה נמשך עשרה ימים. המשלחת האחרונה ביקרה בישראל ביוני 2013. התלמידים טיילו בארץ לאורכה ולרוחבה כשאף ביקרו ברחוב קהילות זגלמביה וביד הזיכרון שלנו. בחיפה ובתל-אביב קיבלו את פניהם חברי הארגון ובתל-אביב אף אירחנו אותם בבתינו על-פי ערי מגוריהם, בלנקה ואני אירחנו חמישה בני צ'לדז. עיריית תל-אביב אירחה אותם וערכה להם סיור בעיר, עיריית מודיעין ערכה לכבודם קבלת פנים והשגרירות הפולנית קיבלה את פניהם. הארגון מימן את שלושת הביקורים, פרט לטיסות שמומנו על-ידי הפולנים. העלות כבדה אך בעינינו היא מוצדקת שכן נערים ונערות אלה הופכים לשגרירי רצון טוב של ישראל בפולין.

הנצחה בפולין מתבצעת בדרך כלל תוך שיתוף פעולה בין הארגון לבין השלטונות המקומיים. בשנת 1985 יצאתי לזגלמביה עם אריה בן-טוב, סם סקורה ונפתלי פדר כדי לסייר בערים, לבדוק את מצב האזורים והאתרים היהודיים ומה ניתן וכדאי לעשות לצרכי הנצחה. מאז שיפוץ בית הקברות בצ'לדז ויציאת הסיור המאורגן הגדול לפולין בשנת 1988, התחזק הקשר בין הארגון לבין השלטונות המקומיים בזגלמביה והפך להיות טוב ורציף. באפריל 1993, במלאת יובל לחיסול קהילות זגלמביה, נפגשנו - נציגי הארגון, עם ראשי הערים בזגלמביה וסיכמנו על הנצחת האתרים היהודים באזור. כבר באוגוסט אותה השנה, בנוכחות אישי ציבור מקומיים ומשלחת מישראל, נחנכו אנדרטות בבנדן ובצ'לדז היכן שעמדו בתי הכנסת. בהמשך הוקמו אנדרטות ולוחות זיכרון גם בערים נוספות, הונצחו בתי כנסת בזביירצ'ה (Zawiercie) ובשצ'משיץ (שיפוץ בתי הכנסת הקיימים) וכן בסלבקוב (שלט בבניין בו פעל בית הכנסת). הונצחו גימנסית פירסטנברג (Fürstenburg) ובית הספר רפפורט בבנדן, בית היתומים ובית החולים היהודי בסוסנוביץ ועוד מוסדות ואתרים יהודיים. חלק משמונת בתי

הקברות היהודיים בזגלמביה שופץ וחלקם מוחזק על-ידי העיריות במצב יותר או פחות טוב. עיריות סוסנוביץ ובנדין הנציחו באופן מכובד את שני הגטאות הגדולים: באוקטובר 2004 נחנכה הכיכר בגטו קמיונקה שבבנדין ונקראה "כיכר גבורי הגטו" (Plac Bohaterow Getta) על שם גיבורי גטו בנדין פרומקה פלוטניצקי וחבריה. באוגוסט 2005 נחנך אתר הנצחה במקום בו היה הגטו בבנדין. עוד קודם לכן נחנכה בסוסנוביץ כיכר גטו שרודולה ששופצה ונקראה על שם האחים קוז'וך (Plac Bracia Kozuch) – ממנהיגי הנוער הציוני והמחתרת היהודית.

קיימות גם יוזמות הנצחה פרטיות. הבולטת שבהן היתה יוזמת מוניק סטבסקי. סטבסקי נולד בצ'לדזי ואחרי המלחמה נשאר בגרמניה והצליח בעסקיו. בשנים 1987-1988 הוא יזם וביצע, על חשבונו, את גידור ושיפוץ בית הקברות היהודי בצ'לדזי ובכלל זאת העברת עצמות ארבע מאות יהודים שנרצחו בעת חיסול גטאות זגלמביה, לקבר אחים שנכרה בבית הקברות לאחר סיום השיפוץ הוא דאג, על חשבונו, להמשך השמירה על בית הקברות ולתחזוקתו. בשנת 1988 הוא התקשר אלי והודיע לי על הפרוייקט ומועד סיומו הצפוי. מאז היינו בקשר אישי טוב מאוד ונפגשנו, בין היתר, כל אימת שהגיע לישראל, בדרך כלל מידי שנה, עד לפטירתו באוקטובר 2013. בית הקברות כולל כשלושת אלפים מצבות וקשה להתמצא בו. ג'פרי צימבלר מארצות-הברית, בן הדור השני, יזם וביצע, על חשבונו, אינדקס ורישום מפורט של כל המצבות.

ניהול הארגון ופעילותו מבוססים על מתנדבים, בעיקר יוצאי זגלמביה בני כל הדורות, המשקיעים בארגון זמן, מרץ ולעתים גם כסף. באופן מיוחד אני מבקש להזכיר כמה חברים שמילאו שני תפקידים חשובים בארגון – מזכיר וגזבר. מאירה ברגר הצטרפה לארגון ולקחה על עצמה את תפקיד המזכירה, אותו היא מילאה במסירות ויעילות הראויות להערכה גדולה. כשסיימה

את תפקידה, החליפה אותה רחל בבס והיא המזכירה הנוכחית של הארגון, העושה, בנועם הליכות, עבודה נהדרת. את תפקיד איש הכספים של הארגון ממלא כיום רו"ח דב פניני שנכנס לתפקידו עקב פטירת צבי לנדאו, שניהם ידידי. הגזבר הראשון של הארגון היה חבר ותיק שלי – מוניק מגר, אשר אותו היכרתי מאז תחילת פעילותי בתחום ההנצחה.

הארגון מתנהל ביעילות ובחסכנות, אך פעילותו עולה כסף – טקסים, הסעות, אירוח פולנים, הפקת עיתון, דואר ועוד. המימון מגיע מכמה מקורות עיקריים. ראשית דמי החבר השנתיים אשר אותם משלמים רבים (עניין נפרד הינו תשלום למימון אירוע מוגדר, למשל נשף חנוכה, אותו משלמים המשתתפים באירוע). כספים מגיעים גם מתרומות. כבר במחצית השנייה של שנות השמונים, עת נזקקנו לכסף כדי להקים את אתר ההנצחה, פנה הארגון אל יוצאי זגלמביה בארץ ובעולם. תרומות הגיעו בעיקר מישראל, ניו-יורק ולוס-אנג'לס, טורונטו ומונטריאול, ומי שתרם 100 דולר ויותר זכה להוקרה על לוחית תורמים בכניסה לאתר. כן גובה הארגון כסף עבור הנצחה – 150 דולר עבור שורה בבקעת ההנצחה שביד הזיכרון. משך השנים קיבלנו סכומים לא מבוטלים עבור הנצחות כאלה ואני עצמי הנצחתי את קרובי בארבע שורות: אחת – הורי ואחיותי; שנייה – סבי יענקל היידה, דודי בייריש ודודתי פיילה; שלישית – סבי וסבתי פנחס וחיה-שרה גרין; רביעית, לבקשת בת דודתי רוח'לה ברגר – הוריה (דודי) איטה וראובן זינגר.

סיוע כספי לפעילות הארגון מגיע גם ממוסדות ציבור וממשרדי ממשלה. כוונתי בעיקר לשלושה: החברה לאיתור ולהשבת הנכסים של נספי השואה בע"מ, המשרד לאזרחים ותיקים וכן מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל. הארגון שלנו הצטרף למרכז הארגונים בשנת 1998, בעקבות פנייתו של יו"ר המרכז נח פלוג. כשנה אחרי כן צורפתי להנהלת המרכז

ומשך שלוש עשרה שנים אף הייתי בעל זכות חתימה. חברי נח פלוג היה אדם נעים הליכות ורחב אופקים. היכרתי אותו משך למעלה מעשרים שנה במסגרת תפקידים שמלאנו בהתאחדות יוצאי פולין, כחברי הוועד המנהל של מרכז הארגונים, כחברים בוועדות שונות וגם עקב פעילותו להחזקת מחנה אושוויץ, נושא הקרוב לליבי. יחד עם משה זנבר ויצחק ארצי הוא הקים את מרכז הארגונים ובראשו עמד במועד פטירתו, באוגוסט 2011.

פרוייקט חשוב ואהוב עלי הינו "עלון זגלמביה", העיתון של הארגון היוצא לאור מאז שנת 1997 פעמיים בשנה, לקראת ראש השנה ולפני פסח. שמו בידיש "זאגלעמביער צייטונג", על שם העיתון החשוב ביותר שיצא לאור באזור זגלמביה בשנים 1939-1919 ועל כותביו נמנה יחיאל פיינר - ק. צטניק. העלון, בדרך כלל בן שניים עשר עד ששה עשר עמודים, מביא מידע על יהודי זגלמביה בארץ ובעולם, על הנעשה בתחום ההנצחה והזיכרון וכל מידע נוסף הרלוונטי לניצולי שואה. הוא כולל מאמרים וכתבות על ההיסטוריה וההווה, קהילות ויחידים, חיפוש אנשים, אפשרות הגשת תביעות, פרסומים על ספרים, תערוכות, סיורים, מסעות לפולין, אירועים, דמי חבר, הנצחות אישיות וכיו"ב. הוא נכתב בעברית, יידיש, אנגלית ופולנית. המאמרים והפרסומים מגיעים מישראל ומהתפוצות, ממוסדות ומפרטים, ממבוגרים ומצעירים. הגיליון הראשון הודפס ב-1,600 עותקים וגיליון מספר 20 הודפס ב-2,700 עותקים. בשנים האחרונות ירדה הכמות ואני תקווה כי המטוטלת תשוב לנוע כלפי מעלה. העלון מופץ בין יוצאי זגלמביה בארץ ובחו"ל ומועבר גם למוסדות העוסקים בהנצחת השואה כגון יד ושם ומרכז הארגונים. העיתון היה רעיון שלי. הוא קינן בי חמישים שנה, מאז שהותי בפרנוואלד. הייתי מאוד גאה בו ולא פחות מכך הייתי גאה להיות חבר המערכת שלו. משך השנים שינתה המערכת את הרכבה, אך עד לפרישתי מפעילות נותרו כמה שהיו חברי מערכת מאז הגליון

הראשון: אנה צ'וויאקובסקה שהיתה עיתונאית עוד בפולין וכתבה לעיתון בפולנית, אנוכי ובראש - עורכת העיתון יונה קובו לבית קוטליצקי. חגית רייטר-גיטלר אמונה על העריכה הלשונית העברית ודפוס קוניאק מדפיס את העיתון.

בגין פעילותי להנצחת יהדות זגלמביה זכיתי להכיר אנשים נפלאים אשר רק את חלקם הזכרתי, מבלי לגרוע מחשיבותם של אחרים. לקראת סיום אזכיר גברת מיוחדת במינה - ידידתי תושיה הרצברג, בת למשפחת גוטמן, נכדתו של הרב יששכר גרויברט שהיה רבה הראשי של בנדן, פעילת מחתרת מטעם הנוער הציוני בבנדן. אישה תרבותית, אינטליגנטית ומרשימה באורח יוצא דופן. היא סירבה לקבל על עצמה תפקיד רשמי בארגון, אך שימשה לנו כיועצת בנושאים ואירועים בעלי חשיבות. אני זוכר מקרה בו דחיתי עיצה שלה. היא נפטרה בשנת 2005 וחסרה לי מאוד.

גם לכבוד ולעיטורים זכיתי. בספטמבר 1995 העניק לי נשיא פולין, באמצעות שגריר פולין בישראל, את צלב הפרשים (Krzysz Kawalerski) עבור פעילותי למען הקשרים בין יהדות זגלמביה לפולין. ב-23 באוגוסט 2006 העניקה לי עיריית צ'לדז את התואר אזרח כבוד של העיר, על כי הקדשתי עשרות שנים להנצחת יהדות זגלמביה, מורשתה וקורותיה, בישראל ובפולין ועל פעילותי הענפה להעמקת הקשרים בין יהודים ופולנים בזגלמביה בכלל ובצ'לדז בפרט. קיבלתי את התואר בטקס רב רושם שנערך בצ'לדז ובו השתתפו ראש עיריית צ'לדז, חברי מועצת העיר, כל ראשי ערי זגלמביה, נציגי המחוז, משלחת מיוצאי זגלמביה ואורחים רבים. בלנקה, ענת, עומר ודור הגיעו לטקס עם המשלחת. דורון, דנה ונעמי הגיעו מאיטליה. גם בהמשך קיבלתי אותות הוקרה. למשל, בטקס שנערך בבנדן באוקטובר 2012 העניקה לי עיריית בנדן אות הוקרה על שיתוף הפעולה בין הארגון לבינה. בשנת 2014 העניקה לי ראשת עיריית צ'לדז אות הוקרה, שלא בנוכחותי.

"לכל, זמן; וְעַתָּה..." אמר קהלת. לא מעט מבני דורי כבר אינם בין החיים, אחרים אינם בקו הבריאות, אף אחד מאיתנו אינו צעיר. באוגוסט 2014 הודעתי על פרישתי מפעילות וכיו"ר הארגון מכהן עתה מנחם ליאור. אני מאחל לו הצלחה רבה במילוי תפקידו.

חלק מנשף חנוכה האחרון, שהתקיים ב-21 בדצמבר 2014, הוקדש לפרידה ממני. נשאתי נאום שהודפס ב"עלון זגלמביה" מספר 36 מאפריל 2015, וצפינו ב"מר זגלמביה" – סרט נפלא של נכדתי דנה, אותו היא הפיקה במיוחד עבור האירוע. אני חוזר ומתרגש מהתשבחות אותן קיבלתי מהמשתתפים בסרט. הנה חלקן:

הרב ישראל מאיר לאו: "אברהם גרין מסמל בשבילי את זגלמביה ... הוא נתן מאונו ומהונו וממאודו להאדרת זכרם של קדושי השואה יוצאי זגלמביה ...".
פרופ' שבח וייס: "... בדוגמא של אברהם גרין לעזור לאנשים אחרים להגן על הזיכרון, לארגן את הדור השני והשלישי והרביעי, מה שהוא יספיק עוד, כדי שזה לא ימוש, מתוך תחושה שזה חוב מוסרי כלפי אלה שאינם, כלפי הסטוריה שכבר איננה, וזה גם מן זכות שלנו למדינת-ישראל, אחרי הכל ... לא פעם אני רואה אנשים שבאנרגיות עצומות מטפחים משהו, אם זה פיקסו בתחום הציור, אם זה קזאלאס בתחום המוסיקה ... יש להם אנרגיות מאריכות חיים, ואני חושב שאברהם גרין שייך לקבוצה הזאת ...".

איזי גרינגרס: "... לפני אברהם היה ארגון, למעשה היו כמה ארגונים כי הקהילות לא היו ביחד אלא מפוזרות ... ואז, וזה הדבר הגדול באמת על אברהם, שהוא איחד את כל הארגונים האלה ביחד והקים את הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה. זה נתן לנו גם הרבה יותר כח ... תראי, היום אתר ההנצחה שלנו הוא אתר תיירות. תיירים עוצרים עם אוטובוסים ויורדים לראות ולשמוע ... אני מוכרח להגיד כל הכבוד לאברהם שהוא ראה בזה משימה כל כך חשובה ...".

יונה קובו: "... הוא איש כל כך מרשים בעשייה שלו, ואני ביני לביני תמיד קוראת לו מיסטר זגלמביה וחושבת שהתרומה שלו לארגון היא עצומה. זה לא ארגון של איש אחד, אבל הוא באמת אחד האנשים המאוד מאוד בולטים ואולי הבולט מכולם שעשה את זה כל כך הרבה שנים גם ברצף ובהמון המון אנרגיות ... תמיד היה לו רצון להביא את זגלמביה למקום הכי חשוב שאפשר, הכי בולט שאפשר. באמת ארגון יוצאי זגלמביה הוא אחד הארגונים הכי בולטים בעשייה, בפעילות ובאינטנסיביות שלהם, וחלק גדול זה כמובן בזכותו".

שלמה קריב: "... אברהם מהווה עבורי דוגמא חיה וקרובה מאוד לתקומה מתוך השואה, ממחשכי הזוועה והשכול של ילדות שנגדעה עד לאור התקומה המפוארת של בטחון ישראל וכלכלת ישראל, כאלוף משנה במילואים וכמנהל חברות מובילות בצד עשייה רבה בחיים המשפחתיים והציבוריים".

הייתי מסכם פרק זה בצטוט מדברי גלעד קריב – בן הדור השלישי, בטקס יום השואה 2015. ביחס לעבר הוא אמר: "קהילת יהודי זגלמביה לא היתה מן הגדולות בקהילות היהודיות באירופה ואף לא מן המפורסמות שבהן, ועדיין מעטות הן הקהילות שהשכילו והצליחו להקים גלעד דומה, שאינו רק קירות זיכרון, אלא מקום מפגש ואבן אחת בפסיפס עשיר של עשייה קהילתית וחינוכית מתמשכת, גם לאחר שבעים שנים מתום המלחמה".
כמי שהיה יו"ר הארגון משך שנים רבות, אני רואה בדברים אלה מחמאה גדולה. לגבי העתיד אמר גלעד: "... כך גם זיכרון השואה חייב להסמך בראש ובראשונה על השיח המשפחתי והקהילתי, הבין דורי, על הסיפור הנמסר מסב לנכדתו, מאם לבנה ...".
זהו הסיפור שלי.

תם ולא נשלם.

עם אריה בן-טוב ואיזי גרינגראס אצל רוח"מ מנחם בגין, 1981

טקס הסרת הלוט מאנדרטה במקום בו עמד בית הכנסת בצ'לדז, ב-1993. משמאל: ראש עיריית צ'לדז יעקובצ'יק, סגן הוויודה מחניק, אני ואריה בן-טוב

מימין: אריה בן-טוב, מאיר לנצמן, אני וסם סקורה, בתל אביב

עם יצחק רבין ביד הזכרון, יום השואה 1992. מימין איזי גרינגראס

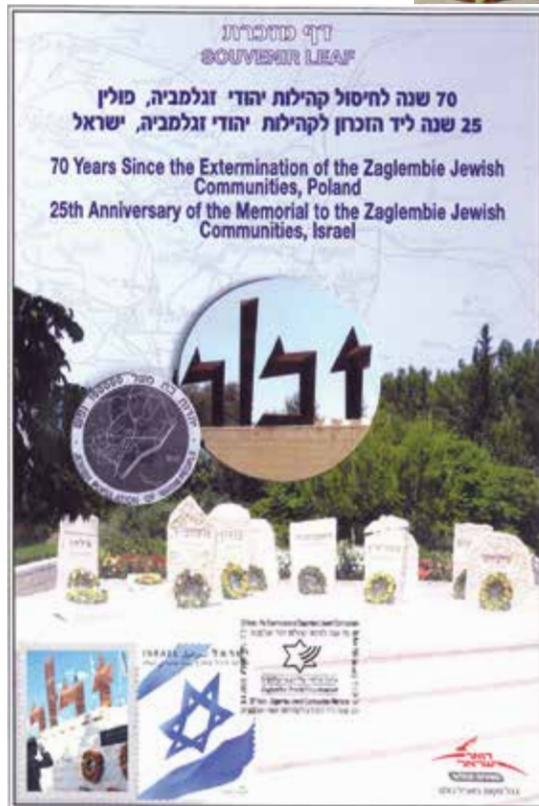
עם ראש העיר חולדאי בטקס קריאת רחוב קהילות זגלמביה בתל-אביב, 2002

יד הזיכרון במבוא-מודיעין,
יום השואה 1989

ראש עיריית צ'לדז אוחזו בציור של הבניין ברחוב ביטומסקה 35, טקס קבלת אזרחות כבוד, צ'לדז, 2006

דף מזכרת של השירות הבולאי,
2013

עם הדוד פיינול גולדפריינד בגילוי המצבה לזכר יהודי צ'לדז במרתף השואה בירושלים, 1970

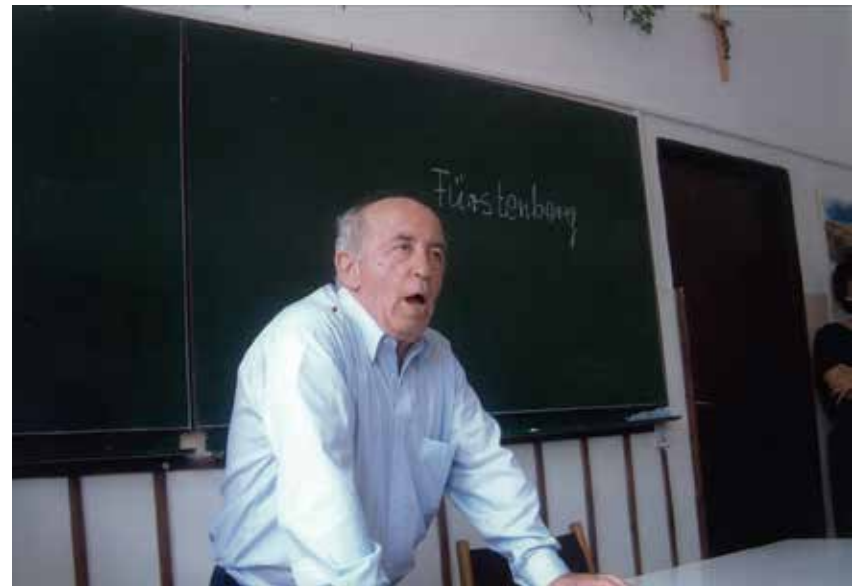
טקס בסוסנוביץ, 2003

עם ענת בטקס קבלת אזרחות כבוד בצ'לז, 2006

כאן עמד בית הכנסת בצ'לז. אזכרה ליד האנדרטה, 2006

בגימנסיית פירסטנברג בבנדין, 2003

"אברהם, הוא מסמל בשבילי את זגלמביה ... אברהם גרין נתן מאונו ומהונו וממאודו להאדרת זכרם של קדושי השואה יוצאי זגלמביה ...".
הרב ישראל מאיר לאו

"... לא פעם אני רואה אנשים שבאנרגיות עצומות מטפחים משהו, אם זה פיקסו בתחום הציור, אם זה קזאלאס בתחום המוסיקה ... יש להם אנרגיות מאריכות חיים, ואני חושב שאברהם גרין שייך לקבוצה הזאת ...".
פרופ' שבח וייס

"הוא איש כל כך מרשים בעשייה שלו, ואני ביני לביני תמיד קוראת לו מיסטר זגלמביה וחושבת שהתרומה שלו לארגון היא באמת עצומה ... הוא תמיד חלם בגדול ותמיד היה אומר לי, לא משנה מאיפה נמצא את הכסף, קודם כל נחלום ונתכנן והכסף כבר יגיע".

"... וזה הדבר הגדול באמת על אברהם, שהוא איחד את כל הארגונים האלה ביחד והקים את הארגון העולמי של יוצאי זגלמביה ... אני מוכרח להגיד כל הכבוד לאברהם שהוא ראה בזה משימה כל כך חשובה".
איזי גרינגרס

אזכרה בפולין בהשתתפות עומר ודור, 2006

עם ענת באנדרטה לזכר מרד גטו ורשה, 2006